

Թ. ԽԵՆ-ԱԶԵՏ ԵՒ Գ. ՂԱՐԳԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Գլխաւոր կէտերը)

Զարոյ քաղաքի մէջ հրատարակ.

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպարան Թումանյանի, Քարոնի. 21

1918

4556

Q(47.925)
Խ - 22

Թ. ԽԱՆ-ԱՂԱՏ ԵՒ Գ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Գլխավոր կէտերը)

27 Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ո Վ

IV-րդ բաժանմ. դասընթացի եւ ժողովրդ. բնութեցան,
համար

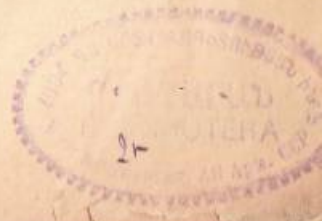
Զորոյ բարեփոխում հրահարակ.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Թառնահանի, Բաղնակ. 21

1918

1366

դանան, որովհետև այդ դէպքում նրանք կորցնում էին իրան, ինքնիշխանութիւնը և հարկատու էին դառնում թագաւորին:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Ր Դ Ը

Հայաստանի ընտանիքները մի քանի դասակարգի էին բաժանւած:

Ամբողջ երկրի հողերն ու կալւածները թագաւորի, նախարարների և նրանց ազգականների ու բարեկամների սեփականութիւնն էին համարուում: Սեփականութիւնը ժառանգաբար անցնում էր որդոց որդի:

Նկար 1. Քուրմեր:

Բոլոր մեծ և փոքր կալւածատէրերը Հայաստանի ազնւական դասն էին կազմում: Նրանք կոչւում էին ազատներ:

Ժողովրդի մնացած մասը—գիւղացիք, արհեստավորներն ազատականները կալւածներ չունէին և կոչւում էին ոչ-ազատ կամ հպատակներ:

Ազատներ.—Ազատները երկրի մշակութեամբ կամ ուրիշ այլատեսակներով չէին զբաղւում, որովհետև անպատւարներ ու անվայել էին համարում: Ազատների սովորական զբաղմունքներն էին՝ գինւորական վարժութիւնները, որոտրդութիւնն ու զանազան ուրիշ զարճութիւններ: Նրանք միայն իրաւունք ունէին միշտ ղեկը կրել: Ոչ-ազատները այդ իրաւունքից զրկւած էին:

Ազատների դասակարգին էին պատկանում նաև քուրմերը—բանաստեղծական դասը, որոնք նոյնպէս ունէին իրանց սեփական կալւածները: Բացի սեփական կալւածներից, քուրմերը վայելում էին նաև տաճարների յատկացւած կալւածների եկամուտները: Բոլոր քուրմերին և թէ տաճարներին պատկանող կալւածներից ոչ մի տուրք չէին վերցնում:

Քուրմերի գլխաւոր պաշտօնն էր՝ տաճարներում աստուծոնքին զոհ մատուցանել և ժողովրդի մէջ հաստատ պահել կռապաշտական կրօնը:

Նրանք շատ անգամ ուրիշ պաշտօններ էլ էին վարում. օրինակ՝ լինում էին դատաւորներ, թագաւորական կամ նախարարական դիւանապետներ, զբաղւորներ և այլն:

Քուրմերը նաև բժշկութիւններ էին անում:

Քուրմերից առհասարակ վախենում էին բոլորը: Նրանք մեծ ազդեցութիւն ունէին ամբողջ ժողովրդի վրայ:

Ոչ-ազատներ.—Թէ ազնւականութեան և թէ քրմայատկան բոլոր հողերը մշակում էր գիւղական ժողովուրդը: Գիւղացիք պարտաւոր էին իրանց ստացած արգիւնքի մեծ մասը տալ ազատներին իբրև տուրք:

Նրանք բացի իրանց սովորական զբաղմունքներից, իբրև հպատակներ, իրանց տէրերի համար ուրիշ շատ ծառայութիւններ էին կատարում: Նրանք տէրերի կատարեալ ճորտերն էին:

Վաճառականներն ու արհեստավորները քիչ աւելի բարձր դիրք էին վայելում և մեծ մասամբ ապրում էին բաղադրեցում: Թէև սրանք էլ գիւղացիների նման զուրկ էին գէնք կրելու իրաւունքից, բայց աւելի մեծ պատիւ ու յարգանք ունէին: Գիւղական ժողովրդից պահանջւում էր նոյնպիսի յարգանք ցոյց տալ վաճառականներին ու արհեստավորներին, ինչպիսին ցոյց էր տրւում ազատներին: Միևնոյն ժամանակ վաճառականներին ու արհեստավորներին թոյլ չէր տրւում, որ հպարտանան և այնպիսի իրաւունքներ բանեցնեն գիւղական ժողովրդի վրայ, ինչպիսի

իրաւունք բանեցնում էին Սղատեհրը: Վերջինները պարտաւոր էին «հղթայրարար» վերաբերել իրանցից սուելի ստոր աստիճանի վրայ կանգնած ժողովրդին:

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Թագաւոր

Հայաստանը կառավարւում էր միահեծան բռնապետական իշխանութեամբ: Թագաւորը ամբողջ Հայաստանում ինքնիշխան և ինքնակալ էր:

Թագաւորի ամեն մի հրամանը օրէնք էր, ոչ ոք չէր կարող այդ օրէնքը փոխել: Ամենքն էլ պարտաւոր էին թագաւորին հնազանդել, թէկուզ նրա հրամանը մի ոճիւր թելադրէր: Թագաւորը երբեմն լինում էր նոյնպէս երկրի ամենագլխաւոր քրմապետը:

Թագաւորի անձը սուրբ էր համարւում, նախարարներն ու ժողովուրդը որչափ էլ չը սիրէին իրանց թագաւորին, դարձեալ ոչ ոք չէր մտածի նրա կեանքին վերջ դնել:

Արքունիքը կառավարւում էր երեք կարգի եկամուտներով: Առաջինը՝ թագաւորական կալածքներից ստացւած եկամուտն էր, երկրորդը՝ նախարարներից ստացւած տուրքը, իսկ երրորդը՝ վաճառակոններից վերցւած մաքսը, որ կոչւում էր հաս կամ մուտ:

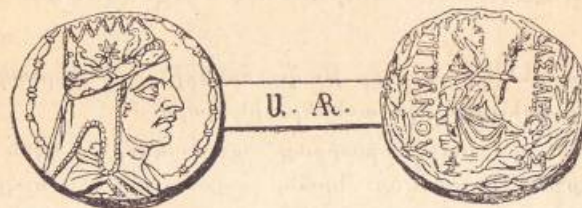
Թագաւորական կալածները չափազանց ընդարձակ էին: Երբեմն ամբողջ նահանգներ թագաւորին էին պատկանում: Այսպէս թագաւորին էր Այրարատեան ընդարձակ դաշտավայրը, ուր ոչ մի նախարար չկար: Թագաւորն ուրիշ շատ կալածներ էլ ունէր, որոնք գտնւում էին զանազան նախարարութիւնների սահմաններում:

Թագաւորները շատ շքեղ ու փարթամ կեանք էին վարում: Նրանց բոլոր ամանեղէնները ոսկուց ու արծաթից էին, հագուստն ու զէնքերը զարդարւած էին թանկագին ակներով ու մարգարիտներով և կարւած ոսկեթել բանաւածքով: Նրանք երկար մազեր էին պահում և կրում էին թանկագին քարերով զարդարւած վարսակալ: Թագաւորի թոյլտուութեամբ նախարարներն էլ կարող էին վարսակալ կրել:

Սովորական օրերին թագաւորները իրանց գլխին դնում էին խոյր, իսկ հանդիսաւոր օրերում թագ:

Թագաւորները հազնում էին նուրբ շապիկի վրայից մի երկար կապայ (ինչպէս որ քահանաներն են հազնում Փարաշայի տակից), որ կոչւում է պատմունան, իսկ վերից գցում էին կարմիր գոյնի մի երկար ծածկոց, որը ասւում էր ծիրանի: Մերանու եզերքը զարդարւած էր լինում սամուր մորթով: Պատմունանի վրայ կապում էին ակներով ու ոսկով զարդարւած զօտի, որից կախում էին մի շատ շքեղ փոքրիկ սուր:

Թագաւորական կոշիկները կարմիր էին լինում. ուրիշ ոչ ոք իրաւունք չուներ նոյն գոյնի կոշիկներ հագնել: Եթէ թագաւորը ցանկանում էր իր նախարարներից մէկին մի առանձին շնորհ անել, թող էր տալիս նրան մէկ ոտքին միայն կարմիր կոշիկ հագնել: Նրա թոյլտուութեամբ նախարարները կարող էին նոյնիսկ ոսկէ բաժակ կամ այլ անօթ գործ անել:

Նկար 2. Մեծն Տիգրանի դրամը:

Թագաւորական վրանը կարմիր էր լինում: Վրանի վերեւում փայլում էր ոսկուց կամ արծաթից շինած արծիւը, որ հայոց թագաւորների զինանշանն էր:

Հայոց թագաւորները ոսկուց և արծաթից դրամներ էին կտրել տալիս, որոնց մի կողմում իրանց պատկերն էլ լինում, իսկ միւս կողմում թագաւորական զինանշանը:

Ն ա խ ա ր ա ր ն Ե Ր

Ինչպէս թագաւորը ամբողջ Հայաստանում, այնպէս էլ նախարարներից ամեն մէկը իր երկրի սահմաններում, կատարելապէս ինքնիշխան էր:

Նախարարները իրանց ունեցած հարստութեան և վայելած դիրքի համաձայն՝ երկու կարգի էին բաժանուում, աւագներ ու կրտսերներ: Նրանք բոլորն էլ թագաւորի ծառաներն էին համարուում և պարտաւոր էին խաղաղ ժամանակ նրան մի որոշ տուրք վճարել, իսկ պատերազմի դէպքում՝ զօրքով օգնել:

Նախարարները զանազան աստիճանների էին բաժանուում և թագաւորի պալատում նրանցից ամեն մէկը իր յատուկ տեղը կամ բարձն ունէր: Աւելի բարձր աստիճանաւորները նստում էին սրահի վերին կողմում, իսկ ստորինները աւելի ցած:

Այդ բարձերի թիւը երբեմն հասնում էր 900-ի: Եթէ բարձերից մէկն իր տեղից բոլորովին վերցւած կամ աւելի ցած էր տեղափոխւած, այդ նշանակում էր, որ թագաւորը բարձի տիրոջը աչքից զցել է:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՈՒ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ՊԱՋՏՈՆԵԱՆԵՐ

Նախարարներից շատերը թագաւորների մօտ վարչական կամ պալատական զանազան պաշտօններ էին վարում:

Այսպէս՝ չորս հոգի փոխարքայի պաշտօններ ունէին և կոչւում էին սահմանապահներ: Նրանք պարտաւոր էին երկրի սահմանների վրայ հսկել: Նախարարներից մէկը պաշտօն ունէր հսկելու երկրի ճանապարհների, կամուրջների և ջրանցքների շինութեան, ինչպէս նաև քաղաքների ու գիւղերի բարեկարգութեան վրայ: Նա կոչւում էր Աշխարհաշէն:

Մի այլ պաշտօնեա կոչւում էր Սպարապետ, որ զօրքի ղիխաւոր հրամանատարն էր և նրան պատերազմի էր առաջնորդում:

Զաւիազանց մեծ թիւ էին կազմում թագաւորի պալատական պաշտօնեաները: Դրանցից առաջին տեղը բռնում էր Թաւադիր ասպետը, որի պաշտօնն էր թագաւորի գլուխը թագ գնել: Պալատական միւս բարձր պաշտօնեան Հայր-մարդպետն էր, որ արքունական կալածների ընդհանուր կառավարիչն ու թագաւորի զանձների և կանանցի հսկողն էր:

Սրան էին հպատակում Մարդպետները, որոնք հսկում էին արքունական կալածներին և հաւաքում թագաւորական տուրքերը:

Յետոյ կար Մարքսազը, որ միշտ ուղեկցում էր թագաւորի ուղարկած դեսպանութիւններին:

Բացի այս առաջնակարգ պաշտօններից, կային և ուրիշ շատ երկրորդականները. օրինակ՝ մի նախարար պարտաւոր էր թագաւորի հագուստը պահել ու հազցնել, մի ուրիշը՝ արքունիքի կահկարասիքը կարգի բերել, մի երրորդը՝ թագաւորի առջևից արծիւ տանել և այլն:

Դատաւորներ և պատիժներ

Թագաւորները թէ իրանց արքունիքում, թէ քաղաքներում և թէ մեծ գիւղերում յատուկ դատաւորներ էին նշանակում, որոնց պարտաւորութիւնն էր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը բննել ու վճիռներ կայացնել:

Հայաստանի զանազան կողմերում, թագաւորանիստ քաղաքների կամ անառիկ բերդերի մօտ կային բանտեր, որոնցից մի քանիսը կոչւում էին վիրապներ: Յանցաւորներին առհասարակ շատ խիստ պատիժներ էին տալիս, նրանց տանջանքների էին ենթարկում ու գլխատում:

Պատիժներ գործադրողները կոչւում էին դահիճներ իսկ նրանց գլխաւորը՝ դահնապետ:

Զ օ ը ը ը

Հայաստանում սյգմեան նման մշտական զօրք չէին պահում: Թագաւորը միայն մի փոքրիկ զօրաբանակ ունէր, որ նրա թիկնապահ զօրքն էր համարուում և ամեն տեղ հետեւում էր նրան:

Պատերազմի ժամանակ թէ թագաւորը և թէ ամեն մի նախարար իրանց հպատակ ժողովրդիցն էին զօրք հաւաքում և կռւի առաջնորդում: Զօրքը ուճիկ չէր ստանում. նրա ծախքերը հոգացում էին մասամբ թագաւորական դանձարանից, մասամբ էլ պատեկազմներում ձեռք բերած աւարից ու կողոպուտից:

Շատ անգամ օտարներից էլ էին վարձով զօրք հրաւիրում:

Հայկական զօրաբանակը բաժանուում էր երեք կարգի—ծանո ու թեթեւ հեծելազօրքը և հետիոտն զօրքը:

Ծանր հեծելագործի թէ ձիերը և թէ զինուորները երկաթէ գրահներով էին ծածկւած: Զինուորները գլխներին դնում էին սաղաւարտ: Նրանց զէնքերն էին տէգ, սուր ու վահան:

Նկար 3. Ծանր հեծելագործ:

Թեթև հեծելագործը ծանր զրահ չէր հագնում: Նրանց զէնքերն էին՝ երկար նիզակ, սուր և վահան: Իսկ հետիոտն զորքը կռւում էր նետ ու աղեղով:

Թագաւորն ու նախարարները ձիու վրայ էին կռւում:

Հայերը սովորութիւն ունէին իրանց զէնքերը թուճաւորելու, զրահամար էլ նրանց հարւածները մահացու էին լինում: Հայ զինուորները, մանաւանդ աղեղնաւորները, յայտնի էին իբրև նշանաւոր կռուողներ: Ժամանակակից պատմիչների ասելով, հայ աղեղնաւորների նետերը շատ հեռու էին թռչում և շատ քիչ էին վրիպում նպատակից:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԲՆԱԾՈՒՆԵՐ

Հայ ժողովրդի գլխաւոր զբաղմունքներն էին՝ երկրագործութիւնն ու խաշնարածութիւնը: Հայաստանի կլիման շատ բարեխառն լինելով, այնտեղ մշակուած էին ամեն տեսակ հացահատիկներ, պտղատու ծառեր ու խաղող: Խաշնարածութեան մէջ, բացի եղջիրաւոր անասուններից, շատ նշանաւոր էին ձիերն ու ջորիները: Հնումը հայերը յայտնի էին իբրև լաւ ձիարուծներ և Հայաստանի ձիերն ու ջորիները շատ գնահատւած էի հարևան բոլոր երկիրներում:

Բացի դրանցից՝ հայերը զբաղւում էին նաև որսորդութեամբ և ձկնորսութեամբ:

Հայաստանի ծաղկած արհեստներից յայտնի էր գինագործութիւնը: Հայերի պատրաստած գէնքերը, մանաւանդ աղեղն ու նետը շաղկապանց գնահատւած էին նոյնիմի հռոմայեցիների կողմից:

Հայերը շատ հին ժամանակներից են սկսել վաճառականութեամբ պարագել: Հայաստանը ծովերից հեռու գտնւելով, հայ վաճառականները իրանց առևտուրը կատարում էին ցամաքային ճանապարհներով ու գետերի վրայով: Նրանք մեծ կորաւաններով իրանց բեռքերը տանում էին հեռաւոր երկիրներ և այնտեղներից էլ ուրիշ ապրանքներ բերում:

Հայաստանից արտահանած ապրանքներն էին՝ հացահատիկներ, ձէթ, զինի, աղ, պղինձ, գէնքեր, ձիեր, ջորիներ և այլն: Իսկ օտար երկիրներից բերում էին՝ համեմունքներ, թանկագին կտորներ, ակնեղէններ, անագ և ուրիշ ապրանքներ:

Հայ վաճառականները միեւնոյն ժամանակ միջնորդի դեր էին կատարում արևելեան հարուստ Հնդկաստանի և արևմտեան հարևան աղգերի միջև,

ՀԱՅՈՑ ԸՆՏԱՆԵՑԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԸՆԴՈՐՈՐԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ը ն տ ա ն ի ը

Ինչպէս բոլոր հին ժամանակայ աղգերի մէջ, այնպէս էլ հեթանոս Հայաստանում բազմակնութիւն էր ընդունւած: Սակայն այդ իրաւունքից աւելի շատ օգտւում էին ազատները, որովհետև նրանք հարուստ էին և բազմաթիւ կանաչք ու գաւազներ պահելու

միջոցներ ունէին: Կանանցից միայն մէկն էր գլխաւորը, միւսները կոչուում էին հարճներ:

Նկար 4. Հայ իշխանուհի

Այսպէս՝ թագաւորի կամ նախարարի բազմաթիւ կանանցից միայն մէկն էր համարուում թագուհի կամ իշխանուհի:

Թագաւորական կամ նախարարական գահը ժառանգուում էին սովորաբար գլխաւոր կնոջից ծնւած անդրանիկ զաւակները: Եւ հէնց դրա համար էլ թագաւորի կանանց ու նրանց զաւակների միջև շարունակ վէճեր ու կռիւներ էին տեղի ունենում թագաժառանգութեան պատճառով:

Այդ կռիւներից ու վէճերից խուսափելու համար, թագաւորները առհասարակ իրանց մօտ պահում ու մեծացնում էին թագաժառանգին միայն, իսկ մնացած բոլոր զաւակներին մանուկ հասակից արքունիքից հեռացնում էին:

Բերդեր ու ամրոցքներ

Թագաւորն ու նախարարները բացի քաղաքներում ունեցած իրանց հոյակապ պալատներից ու տներից, երկրի զանազան կողմերում շատ բերդեր ու ամրոցներ էլ ունէին, որոնք շրջապատւած էին գեղեցիկ պարտէզներով և անտառներով: Այդ բերդերն ու ամրոցները, թէև ծառայում էին երկրի պաշտպանութեանը, բայց տարւայ որոշ ժամանակներում թագաւորները զնում ապրում էին այդ տեղերում:

Այդ բերդերում ու ամրոցներումն էին պահում թագաւորական և նախարարական դանձերը: Այնտեղ էին թաղւում նաև նրանց տոհմի անիւնները:

Հարսանիք եւ թաղում

Մեծամեծների տներում կատարւած հարսանիքները շատ շքեղ էին լինում: Սովորութիւն կար հարսի գլխին մարգարիտներ, իսկ փեսայի գլխին ոսկէ դրամներ շաղ տալ: Հարսանիքը տեւում էր մի քանի օր:

Մեռածների համար ընդունւած էր շատ մեծ սուգ կատարել: Թաղման հանդէսի ժամանակ դադաղի աւջից գնում էր երաժշտական խումբը, որ փողեր էր հնչեցնում ու քնար ածում: Յետեից գնում էին վարժովի լալիան կանայք, որոնք սև զգեստներ հագած, երգերով գովաբանում էին մեռնողին, իրանց երեսները ճանկռոտում, լալիս էին և ուրիշներին էլ լացացնում:

Մեռելի տէրերը սովորութիւն ունէին սև շոր հագնել, երկար ժամանակ սուգ պահել:

Հ ա զ ու ս տ

Ժողովրդի հազուստը մօտաւորապէս նոյն մասերիցն էր բաղկացած, ինչ թագաւորինը: Նրանք շաղիկի վրայից հազնում էին կարճ պարեգօտ—կապայ, որի փեշերը դրւում էին լայն վարտիքի մէջ: Վարտիքը կապւում էր խոնջանով, որ միևնոյն ժամանակ գօտու դեր էր կատարում: Ոտներին հազնում էին հողաթափներ կամ տրեխներ:

Ազնւականները պարեգօտի վրայից հազնում էին կարճ թիկնոց, իսկ խոնջանից կախում էին կարճ սուր: Իբրև զարդարանք, նրանք ականջներից կախում էին ոսկէ կամ արծաթէ օղեր, թիկէին էլ հազնում էին ապարանջաններ: Նրանք շատ շքեղ կերպով զարդարւում էին նաև իրանց ձիերը:

Ժողովրդի ստորին խաւերը զուրկ էին ազնւականների վայելած բոլոր շքեղութիւններից: Նրանք ապրւում էին գետնափուր տներում իրանց անասունների և հաւերի հետ:

II

Մ Ե Ծ Ն Տ Ի Գ Ր Ա Ն

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՓՈՔՐ ԸՍԻՆՑՈՒՄ ՄԵԾՆ
ՏԻԳՐԱՆԻՑ ԱՌԱՋ

Հայ ազգի պատմութեան ամենափայլուն շրջանը Մեծն Տիգրանի թագաւորութեան տարիներն են համարուում:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ հռոմայեցիք գրաւել էին Փոքր Ասիայի մի քանի երկիրները և աշխատում էին ամբողջ արեւելքի տէրը դառնալ:

Հռոմայեցիք այն ժամանակւայ ամենազարգացած ու լուսաւորւած ազգն էին: Նրանց զօրքերը զինւած էին ամենալաւ զէնքերով: Նրանք յայտնի էին իրանց քաջութեամբ, կարգապահութեամբ, յանդգնութեամբ ու տոկունութեամբ: Նրանց զօրավարներն էլ շափազանց հմուտ էին պատերազմական արւեստի մէջ:

Հռոմայեցիք տէր էին դառել Միջերկրական ծովին ու նրա վրա բազմաթիւ առևտրական ու պատերազմական նաւեր էին պահում: Նրանք այդ պատերազմական նաւերով սարսափ էին ազդում իրանց տէրութեան սահմանակից երկիրներին և ազգերի վրայ, որոնց հետ շատ էլ լաւ չէին վարուում:

Աւելիով հաջատանալ, ճոխ ու փարթամ կեանք վարել, հռոմայեցիք իրանց հպատակ ազգերին սաստիկ հարստահարում, կեղեքում և թշւառութեան էին մատնում:

Այն ժամանակ արեւելքում ոչ մի հզօր տէրութիւն չկար, որ արգելք լինէր հռոմայեցիների ազդեցութեան տարածւելուն և սահման զնէր նրանց անխիղճ կեղեքումներին:

Ամենամեծ տէրութիւնը Փոքր Ասիայում Պարթևների թագաւորութիւնն էր, որգտնւում էր Հայաստանի արեւելեան կողմում: Պարթևները, սակայն, ներքին խռովութիւններից թուլացած, անկարող էին հռոմայեցոց հետ մրցել:

Հռոմէական սահմաններին շատ աւելի մօտ էր Պոնտոսի թագաւորութիւնը, որ այդ միջոցին նոր էր սկսել զարգանալ ու զօրեղանալ:

Նկար 5. Միհրդատ

Այդ թագաւորութիւնը տարածւում էր Սև ծովի հարաւային ու արեւելեան ափերում, իր սահմանների մէջ առնելով նաև Կողքիսը, Կովկասի մի մասն ու Փոքր Հայքը:

Այդ երկրի թագաւորն էր Միհրդատ Եւպատորը, որ մի շատ խելօք, հպարտ ու պատերազմասէր մարդ էր:

Միհրդատը շատ տարիներ զործ ունենալով արեւմտեան ազգերի հետ, ուսումնասիրել էր նրանց լաւ և թէ

վատ կողմերը: Նա ծանօթ էր մի բանի լեզուների, ինչպէս և շատ հմուտ էր պատերազմական գործում՝ թէ ցամաքի և թէ ծովի վրայ: Նրա պատերազմական նաւերը լողում էին Սև ծովի վրայ:

Հպարտ ու յանդուգն Միհրդատն էր, որ դուրս էր եկել հզօր հռոմի դէմ, կամենալով դառնալ Փոքր Ասիայի տէրն ու իշխողը:

Պոնտական թագաւորի ու հռոմայեցիների միջև սկսած հէնց այդ կռիւների ժամանակ Մեծն Տիգրանը Հայաստանի թագաւոր է դառնում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ԱՌԱՋ

Տիգրանից առաջ գոյութիւն ունեցող Հայաստանի երեք թագաւորութիւններն էլ բոլորովին անկախ չէին: Փոքր Հայքն իր առանձին թագաւորը չուներ և միացւած էր հարեան Պոնտոսի թագաւորութեանը: Մեծ Հայքը՝ պարթևական թագաւորի, իսկ Մովսէս աշխարհը՝ Վապադովկիայի գերիշխանութեան տակ էին ու նրանց հարկատու:

Մեծն Տիգրանը մի խելօք, բայց և շատ հպարտ, փառասէր ու պատերազմասէր մարդ էր:

Իր հօրից Մեծ Հայքի գահը ժառանգելուն պէս (95 թ. Ք. ա.), նրա առաջին միտքն է լինում Մովսէս աշխարհը միացնել իր թագաւորութեան և այդպիսով ստեղծել մի զօրաւոր հայկական տէրութիւն:

Այդ ժամանակ Վապադովկիան, Միհրդատի մղած պատերազմների պատճառով, շատ թուլացած էր: Նա անկարող էր պաշտպանութիւն ցոյց տալ իր հովանաւորութեան տակ գտնուող Մովսէս աշխարհին: Մեծն Տիգրանը շատ հեշտութեամբ նւաճում է նրան և իր երկրին միացնում (96 թէ 93 թ. Ք. ծ. առ.):

Տիգրանի և Միհրդատի դաշնակցութիւնը

Մեծն Տիգրանի յաջողութիւնն ու զօրեղանալը տեսնելով, Միհրդատը մտածում է դաշն կապել հայոց թագաւորի հետ ու միացած ոյժերով շարունակել հռոմայեցիների դէմ սկսած պատերազմը:

Այդ նպատակով Միհրդատը ղեկավար է ուղարկում Մեծն Տիգրանի մօտ, առաջարկելով միմեկին ժամանակ իր Ալեքսանդրա աղջկանը հայոց երիտասարդ թագաւորին կնութեան:

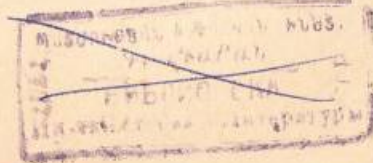
Տիգրանը խորհում է, որ եթէ Պոնտոսի զօրեղ թագաւորին աջակից ունենայ, կարող է աւելի ընդարձակել իր երկրի սահմանները և շատ աւելի զօրաւոր տէրութեան թագաւոր դառնալ:

Նա խիստ ցանկութիւն ունէր ջախջախել բոլոր այն մանր տէրութիւնները (Յդեսիան, Կորդէաց՝ աշխարհը, Միդիական Ատրպատկանը և ուրիշները), որոնցով շրջապատւած էր Հայաստանը:

Միհրդատն ուրախութեամբ խոստանում էր Տիգրանին աջակցել իր այդ ցանկութիւններն իրագործելու, միայն թէ նա էլ իրան օգնէր հռոմայեցիների զօրութիւնը ջախջախելու:

Տիգրանն ու Միհրդատը համաձայնութեան գալով պայմանաւորուում են, որ հռոմի դէմ իրանց մղելիք պատերազմներում նւաճած բոլոր երկիրները Միհրդատին պիտի պատկանեն, իսկ ձեռք բերւած աւարը, գերիներն ու հարստութիւնները պիտի բաժին հասնեն Տիգրանին:

Այսպիսի պայմանով Մեծն Տիգրանը միայն իր դանձարանը հարստացնելու մասին էր մտածում: Նրա ցանկութիւնն էր արեւմտեան երկիրների աւելի լուսաւոր ժողովուրդներին — յոյներին, հրէաներին, ասորիներին

և ուրիշներին գաղթեցնել Հայաստան, որպէսզի խտացնէ նրա բնակչութիւնը և զարկ տայ երկրի ու ժողովրդի առաջադիմութեանը:

Մեծն Տիգրանի և Միհրդատի առաջին ընդհարումները հռոմայեցիների հետ

Պայմանագիրը կընրելուն պէս, դաշնակիցները յարձակուում են Կապադովկիայի և Պաֆլագոնիայի վրայ և տիրում են այդ երկիրներին: Երկու երկիրներն էլ այդ ժամանակ Հռոմի գերիշխանութեան տակն էին: Դրանց զահաժառանգները սարսափած գիմում են հռոմայեցիներին և հրանցից պաշտպանութիւն խնդրում:

Հռոմի Ծերակոյտը*) հրամայում է Կիլիկիայի հիւպատոս Սիլլային՝ ժաքել երկու երկիրներն էլ «բարբարոս» (կիսավայրենի) թշնամիներից և զահաժառանգ Արիոբարզանին հաստատել Կապադովկիայի թագաւոր:

Սիլլան իր փոքրաթիւ զօրքով յարձակում է դաշնակից զօրքերի վրայ, մեծ ջարդ է տալիս նրանց և Արիոբարզանին հաստատում իր հայրենական գահի վրայ (92 թէ 91 թ Ք. ծ. առ.):

Դրանից յետոյ Սիլլան շտապով վերադառնում է Հռոմ, ուր այդ ժամանակ ներքին խիստ երկպառակութիւններ կային:

Միհրդատն ու Տիգրանը կրած պարտութիւնից չեն յուսաւատում: Սիլլայի հեռանալուց յետոյ, նրանք շտապով պատրաստութիւններ են տեսնում պատերազմական նոր գործողութիւններ սկսելու համար:

*) Հռոմում այդ ժամանակ թագաւորներ չկային. երկիրը կառավարում էր ժողովրդից բնաբաժ ներկայացուցիչների ժողովը, որը կոչւում էր ծերակոյտ:

Այս անգամ Տիգրանը, սակայն, հաւատարիմ չէ մնում իր աներոջ հետ կապած դաշինքին: Պատերազմների ամբողջ ծանրութիւնը Միհրդատի վրայ է ընկնում, որովհետև Տիգրանին շատ աւելի զբաղեցնում էր իր սահմանակից փոքր երկիրները զբաւելու միտքը, քան հզօր Հռոմի դէմ պատերազմելը:

Մեծն Տիգրանի նւաճումները Պարթևաց երկրում

Տիգրանն ուզում է ամենից առաջ Պարթևների գերիշխանութիւնից ազատել: Նա օգուտ քաղելով պարթևական ներքին խռովութիւններից՝ յարձակում է նրանց վրայ:

Ամեն ինչ ճանապարհին քարուքանդ անելով, Տիգրանը գնում հասնում է մինչև պարթևական թագաւորանիստ քաղաքը: Պարթևները մեծ պարտութիւն են կրում և ստիպւում հայերին վերադարձնել այն 70 գաւառները, որ նւաճել էին Տիգրանի գահը բարձրանալուց առաջ:

Բացի դրանից, նրանք պարտաւորւում են Տիգրանին զիջել Միջագետքի հիւսիսային երկու խիստ արգաւանդ նահանգները, ինչպէս և հիւսիս-արևելեան այն բոլոր փոքրիկ իշխանութիւնները, որոնք մինչև այդ ժամանակ պարթևների պաշտպանութեան տակ էին:

Այս փայլուն յաղթութիւններից յետոյ, Մեծն Տիգրանն իր զօրքով մտնում է Միդիա (Մարաստան) և գնում հասնում մինչև Եկրատանի (Համադան) դռներն ու այրում թագաւորի պալատը:

Այսպիսով հայոց թագաւորը հետգհետէ նւաճում է իր բոլոր հարևան երկիրները—Աղանից աշխարհը, Ատրպատկանը, Մարաստանը, Կորդուաց աշխարհը և Վրաստանը:

Այդ երկիրների բոլոր թագաւորներն ընդունում են հայոց թագաւորի գերիշխանութիւնը և նրա հարկատուներն են դառնում: Գրանք պարտաւորում են Մեծն Տի-

Նկար 6. Մեծն Տիգրան

գրանին խաղաղ ժամանակ մի որոշ հարկ վճարել, իսկ պատերազմի դէպքում զօրք և բանուորներ տալ:

Այդ ժամանակից Մեծն Տիգրանը ձեռք է բերում «Թագաւորների թագաւոր» տիտղոսը, որ մինչ այդ ժամանակ պարթևաց թագաւորներն էին կրում:

Տիգրանի նաճումները հռոմէական երկիրներում

Հայաստանի սահմանները հիւսիսի և արևելքի կողմերից կատարելապէս ապահովելուց յետոյ, «Արքայից Արքան» մտածում է Յփրատ գետի արևմտեան կողմի երկիրներն էլ նւաճել:

Եդեսիայի ու նրա հարևան երկիրների գրաւումով՝ Տիգրանն արդէն տէր էր դառել այն մեծ ճանապարհին, որ տանում էր Սսորիք (Սիրիա):

Նա բազմաթիւ զօրքով մտնում է այդ երկիրը և համարեայ թէ առանց պատերազմի տիրում նրան (63 թ. Ք. ծ. առ.):

Սսորաց երկրին տիրանալուց յետոյ, Մեծն Տիգրանն արշաւում է Կիլիկիա, կործանում է նրա մի քանի քաղաքները և նրանց բնակիչներին գերելով՝ տեղափոխում է Հայաստան:

Այդտեղից հայոց թագաւորը, Միհրդատի զրդմամբ՝ յարձակւում է Կապադովկիայի վրայ և գրաւում Մաթակ (Կեսարիա) մայրաքաղաքը: Այդ, ինչպէս նայե տասնեմէկ յունական այլ քաղաքների բնակիչներին՝ ընդամենը 300,000 հոգի. Տիգրանը տեղափոխել է տալիս Հայաստան: Նա մեծ մասամբ բնակեցնում է դրանց իր նոր մայրաքաղաքում—Տիգրանակերտում:

Այս բոլոր նւաճումները աւելի ու աւելի են գրգռում Տիգրանի փառասիրութիւնը: Նա մտածում է իր աներոջ՝ Միհրդատի հետ ամբողջ Արևելքի տէրը դառնալ:

Նա գնում ու նւաճում է հարուստ փւնիկիան, իսկ այնտեղից էլ իր արշաւանքն ուղղում է Պալեստինի վրայ:

Սակայն, դեռ բոլորովին չբերջացրած այդ երկրի նւաճումը, յանկարծ լուր է ստանում, որ հռոմէական զօրքը մտել է Հայաստան, ուստի շտապում է վերադառնալ իր երկիրը:

Տիգրանի առաջին պատերազմը հռոմայեցիների դէմ

Երբ Տիգրանն իր երկրի սահմաններն էր ընդարձակում, Միհրդատն էլ Հռոմայեցիների դէմ էր պատերազմում: Վերջինս մի քանի փառաւոր յաղթութիւններ տանելուց յետոյ, թէև կրկին չարաշար յաղթել էր, բայց գլուխ էր բարձրացրել ու սպառնական դարձել հռոմայեցիների համար: Վերջին անգամ հռոմայեցիք իրանց Լուկուլլոս զօրավարին էին ուղարկել անհանգիստ Միհրդատի դէմ:

Լուկուլլոսը թէ ցամաքի և թէ ծովի վրայ Միհրդատի բանակը կատարելապէս ջարդելով և ցիր ու ցան անելով՝ գրաւել էր Պոնտոսի բոլոր քաղաքները: Հռոմէական զօրքերից հալածւելով, Միհրդատը փախաւ իր փեսայի մօտ: Հպարտ Տիգրանն այդ խայտառակ պարտութեան համար խիստ բարկացած լինելով, չէր ցանկացել մինչև անգամ Միհրդատի երեսը տեսնել, այլ հրամայել էր նրան՝ գնալ Հայաստանի մի հեռաւոր տեղում ապրել:

Այդ ժամանակ Լուկուլլոսը իր Ապպիոս զօրավարին ուղարկում է Տիգրանի մօտ և պահանջում յանձնել Միհրդատին:

Ամբողջ 25 տարի շարունակ խոնարհութիւն տեսած գոռոզ Տիգրանը սաստիկ զայրանում է հռոմայեցու

այդ յանդուգն պահանջից և համարձակ խօսակցութիւնից: Նա ոչ միայն մերժում է Միհրդատին յանձնել, այլ և պատրաստութիւն է յայտնում հռոմայեցիների դէմ պատերազմելու:

Բայց հէնց որ Լուկուլլոսի ղեսպանը հեռանում է, հայոց թագաւորը մտաւտանջութեան մէջ է ընկնում: Նա իր մօտ է հրաւիրում Միհրդատին, մեծ պատուով ընդունում է նրան և խորհուրդ անում, թէ ինչ կերպ պատերազմեն հռոմայեցիների հետ:

Մեծն Տիգրանը 10,000 հեծելազօրք է յանձնում Միհրդատին, որ նա գնայ իր երկիրը յետ նւաճի: Իսկ ինքն իր թագաւորութեան մէջ գտնւած բազմացեղ ժողովուրդներից մի անաղին բանակ հաւաքելով՝ պատրաստում է մի սոսկալի հարւած հասցնելու հռոմայեցիներին:

Այդ իմանալով, Լուկուլլոսը, առանց ժամանակ կորցնելու, արշաւում է ուղղակի Տիգրանակերտի վրայ:

Մեծն Տիգրանի համար Լուկուլլոսի այդ արշաւանքը բոլորովին անսպասելի էր: Երբ նրան լուր են բերում, թէ հռոմէական զօրքը Հայաստան է մտել, բարկութիւնից լրարբերին զլխատել է տալիս:

Տեսոյ նա իր ամենատիրելի զօրապետ Միտրոբարդանին 3000 ձիաւոր և բազմաթիւ հետևակ զօրք է յանձնում ու հրամայում, որ գնայ Լուկուլլոսին կենդանի կամ մեռած իրան բերի: Բայց Միտրոբարդանը յաղթւում և սպանւում է կուրի զաշտում, իսկ Լուկուլլոսը գնում, պաշարում է Տիգրանակերտը:

Տիգրանը լուր է ուղարկում Միհրդատին, որ օգնութեան հասնի, սակայն նա ուշանում է:

Միհրդատը, երկար ժամանակ հռոմայեցիների հետ պատերազմած լինելով, փորձով գիտէր, որ նրանց հետ բացարձակ ճակատամարտի դուրս գալը վտանգաւոր

է. այդ պատճառով էլ նա դիտմամբ ուշանում է Տիգրանին օգնութեան գալու, որպէսզի նա սիրտ առած ճակատամարտի դուրս չըզայ Լուկուլլոսի գէմ: Նա լուր է ուղարկում Տիգրանին, թէ պէտք է աշխատել հռոմէական բանակի կերակուրը կտրել ու նրան սովի մատնել, սակայն Տիգրանը չէ լսում փորձած Միհրդատի խորհրդին: Նա իր 280 հազար խառնիճաղանճ զօրքին վստահացած՝ դուրս է գալիս հռոմայեցիներին դէմ (59 թ. Ք. ծ. առ. ամսուր):

Ամենից առաջ Տիգրանը մտածում է իր կանանոցն ու զանձերը փրկել: 6000 ձիաւորներ ճեղքում են հռոմայեցիների բանակը, մտնում են պաշարւած Տիգրանակերտը և ազատում թագաւորի կանանցն ու զանձերի մի մասը:

Լուկուլլոսը վճռում է թոյլ չըտալ Տիգրանի մեծ բանակին մօտենալու քաղաքին: Նա իր զօրքի մի մասը թողնում է Տիգրանակերտի պաշարումը շարունակելու, իսկ միւս մասը հետն առած գնում է Տիգրանի առաջը կտրելու:

Մեծն Տիգրանը Լուկուլլոսի փոքրաթիւ բանակը նկատելով, արհամարանքով բացականչում է. «այս օտարականները եթէ ղեսպանութեամբ են իմ մօտ գալիս, չափազանց շատուր են, իսկ եթէ պատերազմելու՝ շատ փոքրաթիւ են»:

Լուկուլլոսի թէև փոքրաթիւ, բայց լաւ վարժւած բանակը մէկ օրւայ մէջ, սակայն, սոսկալի ջարդ է տալիս հայոց թագաւորի բանակին, որը թէև բազմաթիւ, բայց ծանրաշարժ էր, և բացի այդ՝ կանոնաւոր պատերազմների էլ անվարժ էր: Այդ ահաւոր բանակի մի մասը ջարդուում, իսկ մնացածն էլ շփոթւած փախուստի են գլխում: Փախչում է նոյնպէս Տիգրանը, իսկ Լուկուլլոսը վերադառնում է և պաշարում Տիգրանակերտը:

Տիգրանակերտի բնակիչներին, որոնց հայոց թագաւորը րաւութեամբ էր տեղափոխել, Լուկուլլոսը խոստանում է թոյլ տալ իրանց հայրենիքը վերադառնալ: Նրանք էլ ուրախութեամբ քաղաքի ղռներն բաց են անում և անձնատուր լինում:

Լուկուլլոսի յաղթական զօրքը գրաւում է և Կոդուստում քաղաքը, ինչպէս և թագաւորական զանձերը (60 թ. Ք. ծ. առ.):

Տիգրանի երկրորդ պատերազմը

Տիգրանակերտի մօտ չարաչար յաղթելուց յետոյ, հայոց թագաւորը գնում է իր միւս մայրաքաղաքը՝ Արտաշատ: Նա սկսում է այնտեղ նոր բանակ կազմել: Առաջին պատերազմից խրատւած, նա աշխատում է այս անգամ իր զօրքն աւելի լաւ կրթել ու կանոնաւորել:

Լուկուլլոսը իր զօրքով հետեւում է նրան:

Մեծն Տիգրանը առանց սպասելու, որ հռոմայեցիք գան և պաշարեն իր անառիկ մայրաքաղաքը, զօրք առած գնում է Լուկուլլոսի առաջը կտրելու: Չորս օրւայ ճանապարհի վրայ թշնամի բանակները միմիանց են հանդիպում և սկսում է երկրորդ արիւնահեղ ճակատամարտը:

Կուլի սկզբում յաղթութիւնը հայերի կողմն էր երևում: Լուկուլլոսը կարծում է, թէ ինքն այլեւս կորած է: Բայց նա, առանց շփոթելու, հրամայում է իր հեծելազօրքին դրոհ տալ հայերի վրայ: Կուլը տաքանում է և վերջում հայերը դարձեալ յաղթում են ու փախուստի գլխում: Տիգրանն էլ փախչում ու փակւում է Արտաշատում (68 թ. սեպտ. Ք. ծ. առ.):

Այս երկրորդ պատերազմում շատ հայ ազնականներ զերի են ընկնում հռոմայեցիների ձեռքը:

Այնուհետև Լուկուլլոսը գնում պաշարում է Արտաշատը, բայց Հայաստանի վաղահաս ցրտերը սաստիկ նեղում են նրա զօրքերին, որոնք սկսում են տրտնջալ և Լուկուլլոսից պահանջել, որ յետ դառնան:

Լուկուլլոսը ճարահատ յիտ է նահանջում: Նա անցնում է Տաւրոսի լեռները և մտնում Միջագետք ու պաշարում Մծբին քաղաքը, որի կառավարին էր Տիգրանի եղբայր Գոռը:

Այդ քաղաքը մի յոյն ճարտարապետի ձեռքով շատ լաւ ամրացւած էր, այնպէս որ հռոմայեցիք երկար են շարշարւում, մինչև կարողանում են գրաւել (68 թ. Ք. ծ. առ. աշնանը):

Մինչ Լուկուլլոսը Մծբինումն էր գտնւում, Տիգրանն ու Միհրդատը, նոր ոյժեր հաւաքած, սկսում են յարձակողական դիրք բռնել: Նրանք երբեմն առանձին-առանձին, երբեմն էլ միացած ոյժերով յարձակւում են Լուկուլլոսի գանազան երկիրներում թողած հռոմայեցի զօրամասերի վրայ: Ամեն տեղ մեծ ջարդ են տալիս նրանց և նորից տիրում բոլոր այն երկիրներին, որոնք տիրել էին հռոմայեցիները (67 թ. գարնանը Ք. ծ. առ.):

Այդ միջոցին Լուկուլլոսը կատարեալ անգործութեան էր մատնւած: Նրա զօրքը ապստամբել էր և այլևս չէր հնազանդւում, ասելով, որ զինւորական ծառայութեան 20 տարին արդէն լրացած է և կամենում են իրանց տները վերադառնալ:

«Բարբարոս» թագաւորների անսպասելի յաջողութիւններն ու հռոմէական լեզէոնների ձախորդութիւնները մեծ շփոթութիւն էին գցել Հռոմի Ծերակոյտում: Այնտեղ որոշում են յիտ կանչել Լուկուլլոսին և նրա փոխարէն ուղարկել երիտասարդ Պոմպէոս զօրավարին:

Միհրդատի վերջնական պարտութիւնը և մահը:

Պոմպէոսի Փոքր Ասիա եկած ժամանակ, Լուկուլլոսի զրաւած երկիրներից համարեա թէ ոչ մի թիզ հող այլևս չէր մնացել հռոմայեցիների ձեռքում: Միհրդատն ու Տիգրանը այդ բոլորը յետ էին նսաճել և Պոմպէոսն ստիպւած էր ամեն բան սկսել նորից: Իր բռնակը կարգի բերելուն պէս, նա յարձակւում է Միհրդատի վրայ, ժամանակ չտալով, որ նա ու Տիգրանն միանան իրար հետ:

Միհրդատը նորից յաղթւում և հռոմէական զօրքերից հալածւած, երկրորդ անգամ փախչում է Տիգրանի մօտ: Բայց այս անգամ Տիգրանը նրան ոչ միայն չէ ընդունում, այլ և մի մեծ գումար է խոստանում այն մարդուն, ով Միհրդատին կըսպանի և նրա գլուխը կը բերի:

Այդ ժամանակ Մեծն Տիգրանի որդին, նոյնպէս Տիգրան անունով, դաւադրութեւն էր սարքել հօր դէմ, Հայաստանի զահին օր առաջ տիրանալու նպատակով: Մեծն Տիգրանը կասկածում էր, թէ Միհրդատն է իր որդուն դաւադրութեան զրդողը:

Ծերացած ու վերաւոր Միհրդատը, Պոմպէոսից հալածւելով, իր գանձերի մի մասն հետն առած՝ փախչում է և գնում Սև ծովի հիւսիս-արեւմտեան կողմերը ու մի անառիկ բերդաքաղաքում պատսպարւում: Այդտեղ նա սկսում է նոր զօրք հաւաքել, որ ցամաքի կողմից յարձակւի բուն հռոմէական երկրի վրայ և հէնց այնտեղ շարունակի պատերազմը:

Այդ ժամանակ Միհրդատի Փառնակ որդին ապստամբում է հօր դէմ, պաշարում է նրա բնակարանը և կամենում է սպանել նրան:

Միհրդատը տեսնելով, որ այլ ևս փրկութիւն չկայ, անձնասպանութեամբ վերջ է դնում իր փոթորկալից կեանքին (63 թ. Ք. ծ. ա.):

Մեծն Տիգրանի վերջնական պարտութիւնը

Մինչ Պոմպէոսը Միհրդատին հալածելով էր զբաղւած, հայոց թագաւորը ստիպւած էր իր դաւաճան որդու հետ գործ ունենալ:

Մեծն Տիգրանի Կապադովկիայում եղած ժամանակ, նրա որդին մի քանի իշխանների հետ միացած՝ ասլտամբել էր իր հօր դէմ:

Ասլտամբութեան լուրն ստանալուն պէս, Մեծն Տիգրանը վերադառնում է Հայաստան և մի լաւ ջարդ տալի ապստամբներին:

Նկար 7. Պոմպէոս:

Երիտասարդ Տիգրանը փախչում է իր աներոջ՝ պարթևաց թագաւորի մօտ. նա պարթևներից զօրք է վերցնում, մտնում է Հայաստան և գնում պաշարում է Արտաշատ քաղաքը: Մեծն Տիգրանը ստիպւում է փախչել

լեռները և յետոյ մեծ զօրք հաւաքելով՝ յարձակում է իր որդու վրայ: Ապստամբ որդին նորից մի լաւ ջարդ է կրում ու փախչում:

Այս անգամ նա ուզում է գնալ իր պապի՝ Միհրդատի մօտ՝ նրանից օգնութիւն խնդրելու. բայց ճանապարհին լսում է, որ Միհրդատը յաղթել է հռոմայեցիներին, ուստի գնում է ուղղակի Պոմպէոսի մօտ: Դաւաճան թագաժառանգը հռոմէական զօրապետին պատրաստակամութիւն է յալտնում, Հայաստանի անմատչելի ճանապարհները ցոյց տալ, եթէ միայն հօր զահր իրան կը տրւի:

Պոմպէոսը երիտասարդ Տիգրանի առաջնորդութեամբ մտնում է Հայաստան և սկսում միմիանց ետևից նսանել բոլոր բերդերն ու ամրոցները:

Այսպէս առաջ խաղալով, Պոմպէոսն իր զօրքով հասնում է Արտաշատ քաղաքը և պաշարում ծերունի Տիգրանին:

Հարազատ որդու դաւաճանութիւնից յուսահատւած, Մեծն Տիգրանը որոշում է անձնատուր լինել, ուստի անձամբ գնում է Պոմպէոսի մօտ ու նրա ոտքերի տակն է գնում իր արքայական թագը:

Քաղցրաբարոյ Պոմպէոսը, ալեգարդ թագաւորի այդպիսի խոնարհութիւնից սաստիկ զգացւած, իսկոյն թագը վերցնում, նրա գլխին է դնում, և նստեցնելով իր կողքին՝ սկսում է մխիթարել նրան.—«Դու ոչ միայն թագաւորութիւնդ չես կորցրել,—ասում է Պոմպէոսը Մեծն Տիգրանին,—այլ և այսուհետև հզօր Հռոմի բարեկամը պիտի համարուես»:

Տիգրանի դաւաճան որդին, որ այդ ժամանակ Պոմպէոսի մօտ էր, մինչև իսկ ոտքի չէ կանգնում ծերունի հօր առաջ, նա հրաժարւում է նոյնիսկ մասնակցել այն հայցկերոյթին, որ Պոմպէոսը տալիս է ի պատիւ հայոց թագաւորի:

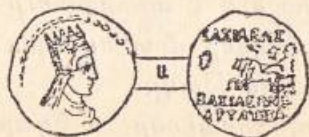
Պոմպէոսը սաստիկ զգւանք է զգում գաւաճան որդու այդպիսի վարմունքից:

Նա Հայաստանի թագաւորութիւնը նորից Մեծն Տիգրանին է յանձնում, յետ առնելով միայն այն երկիրները, որը Տիգրանը զրաւել էր իր թագաւորութեան օրով: Այդպիսով հայոց թագաւորին մնում է Մեծ Հայքն ու Հայկական Միջագետքը:

Բայցի զրանից, Մեծն Տիգրանը պարտաւորուում է հռոմայեցիներին վճարել պատերազմական ծախքերը՝ մօտ 6000 տաղանտ (9 միլիօն ըուբլի):

Պոմպէոսը երիտասարդ Տիգրանին էլ տալիս է Ծոփաց աշխարհը՝ իբրեւ վարձատրութիւն իր մատուցած գաւաճան ծառայութիւնների: Նա պայման է դնում, սակայն, որ այդ երկրում եղած գանձերը Մեծն Տիգրանին յանձնեն, որպէսզի նա հնարաւորութիւն ունենայ 6000 տաղանտի խոշոր գումարը հռոմայեցիներին վճարել:

Դաւաճան որդին խիստ զժգո՛հ մնալով իր ստացա-

Նկար 8. Արտաւազդի դրամը:

ծից, մինչև իսկ խրոխտանում է Պոմպէոսի դէմ, որը զայրացած՝ շղթայում է նրան ու պահում իր մօտ:

Երբ պարթևաց թագաւորը լսում է այդ, միջամտում է իր փեսի համար ու մեծ փրկանք է խոստանում: Սակայն հռոմայեցի զօրավարը նրան պատասխանում է, թէ՛ «որդու վրայ հայքն աւելի մեծ իրաւունքներ ունի, քան աները»:

Այս փառաւոր յաղթութիւններից յետոյ, Պոմպէոսը վերադառնում է Հռոմ, իր հետ տանելով շղթայակալ թագաւորացն Տիգրանին և սրա կնոջն ու աղջիկներին (64 թ. Ք. ծ. առ.):

Դրանից յետոյ Մեծն Տիգրանն ապրում է դեռ էլի 8 տարի: Նա մեռնում է 56 թւականին Քրիստոսի ծնունդից առաջ, թողնելով Հայաստանի գահը իր զրադէտ և բանաստեղծ Արտաւազդ որդուն:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Մեծն Տիգրանը շարունակ պատերազմներ մղելու հետ միաժամանակ շատ մեծ հոգ էր տանում Հայաստանի բարեկարգութեան մասին:

Հայաստանը թէև բնական շատ հարստութիւններ ունէր, բայց հայ ժողովուրդը դեռ շատ յետ էր մնացել հարևան աղգերից, և Հայաստանում շատ քիչ էին զարգացած արհեստները, փաճառականութիւնն ու ճարտարապետութիւնը:

Հայաստանի ամենալաւ քաղաքներն ու նրանց մէջ եղած տաճարները, ինչպէս նաև թագաւորական հոյակապ պալատները շինուած էին օտարազգի ճարտարապետների ու վարպետների ձեռքով: Այսպէս ամենաանառիկ ու զեղեցիկ Արտաշատ մայրաքաղաքը շինւել էր Արաքսի ափին, օտարազգի յայտնի զօրավար Հաննիբալի ծրագրով և յոյն ճարտարապետների ղեկավարութեամբ:

Մեծն տիգրանը, հէնց այդ յետամնաց զրութիւնից իր երկիրը դուրս բերելու նպատակով էր բազմաթիւ ժողովուրդներ զաղթեցնում Հայաստան:

Այդ գաղթականներին նա առատ հող էր նւիրում և շատ արտօնութիւններ տալիս, որպէսզի նրանց միջոցով Հայաստանը մշակւի, շէնանայ ու լուսաւորւի:

Հայոց թագաւորը մեծ նշանակութիւն էր տալիս մանաւանդ յոյն, ասորի և հրէայ գաղթականներին, որոնք այն ժամանակայ ամենալուսաւոր և զարգացած ազգերն էին:

Նա անապատներում թափառող վրանաբնակ շատ արարներ էլ բնակեցնելով Հայկական Միջագետքում, ստիպել էր նստակեաց կեանք վարել: Արարները մեծ մասամբ վաճառականութեամբ էին պարապում:

Մեծն Տիգրանը մեծ արժէք տալով յունական կրթութեանը, յոյն ուսուցիչներ էր բերել իր զաւակներին կրթելու համար: Նա նոյնը պահանջում էր անել և ազնւականներից:

Այդ կրթութեան շնորով Տիգրանի Արտաւազդ որդին լաւ գրագէտ և բանաստեղծ էր դառել: Պատմում են, որ նա յունարէն լեզուով թատերգութիւններ և ուրիշ շարադրութիւններ է գրել:

Հայոց թագաւորը մինչև իսկ յոյն դերասաններ էր հրաւիրել, որոնք արքունական պալատում ներկայացումներ էին տալիս:

Տիգրացւոյն ա կ ե ր տ

Մեծն Տիգրանի փայլուն զործերից մէկը պիտի համարել Տիգրանակերտի շինութիւնը: Այդ քաղաքն էլ յոյն ճարտարապետների և օտարազգի վարպետների ձեռքով էր շինւել:

Նրբ Տիգրանը սկսում է Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան երկիրները նւաճել, ուղւում է որ իր մայրաքաղաքը այդ երկիրներին աւելի մօտ և իր ընդարձակ

թագաւորութեան կենտրոնում լինի: Այդ նպատակով էլ նա Տիգրիս գետի վրայ մի նոր քաղաք է հիմնում, որ իր անունով Տիգրանակերտ է կոչւում:

Տիգրանակերտը իր ահռելի մեծութեամբ յիշեցնում էր Բաբելոնի և Ասորեստանի նախկին վիթխարի քաղաքները: Նա շրջապատւած էր 50 կանգուն բարձրութեան աղիւսէ պարիսպներով, որոնք այնչափ հաստ էին, որ նրանց մէջ կարելի էր լինում ձիերի համար ախոռներ տեղաւորել:

Քաղաքը շատ գեղեցիկ էր ու հարուստ. նա զարդարւած էր ամեն տեսակ շքեղ շինութիւններով ու բանդակներով: Քաղաքի մէջտեղում շինւած էր բերդը, իսկ պարիսպներից դուրս՝ թագաւորական պալատը: Այս վերջինը շրջապատւած էր շքեղ պարտէզներով, արհեստական անտառներով և ընդարձակ աւազաններով:

Տիգրանը առաջնակարգ հայ ազնւականներին ստիպել էր իրանց ընտանիքով տեղափոխւել նոր մայրաքաղաքը, սպանալով հակառակ դէպքում գրաւել նրանց բոլոր կալւածները:

Տիգրանակերտի բնակիչների մեծ մասը օտարազգի գաղթականներ էին կազմում, որոնք մեծ արտօնութիւններ էին փայլում:

Ընդամենը 25 տարւալ ընթացքում Հայաստանի նոր մայրաքաղաքի բնակիչների թիւը հասել էր 300,000-ի:

Տիգրանակերտի բնակիչները, մանաւանդ ազնւական և հարուստ դասը, չափազանց փառթամ կեանք էին վարում: Այդ բանում նրանք կարծես թէ մրցում էին իրար հետ:

Ուզելով միմիանց գերազանցել, բնակիչները աւելի ու աւելի էին զարդարւում Տիգրանակերտը իրանց գեղեցիկ ու շքեղ ապարանքներով, պալատներով և այլ հոյակապ շէնքերով:

Այդ վիթխարի և փառաւոր բաղադրից այժմ ոչ մի հետք չէ մնացել: Նա զեռ Մեծն Տիգրանի կենդանութեան ժամանակ կիսաւեր էր եղել հռոմայեցիների ձեռքով:

Մեծն Տիգրանի անճնական կեանքը

Տիգրանակերտում ամենից շքեղ ու ամենից փառթամ կեանք էր վարում հէնց ինքը՝ Արքայից-Արքան:

Մեծն Տիգրանը իր վարք ու բարքով չափազանց նման էր իրանից առաջ եղած՝ ցուփ ու շուայլ կեանք վարող բռնակալ արեւելեան թագաւորներին: Նրա շուայլութեանն ու փառասիրութեանը չափ ու սահման չը կար:

Տիգրանն իր տարած յաղթութիւններով այն աստիճան էր գոռոզացել, որ ստիպել էր զահրնկէց արած թագաւորներին և իշխաններին իր մօտ պալատական ծառաների պաշտօն վարել: Դրանցից չորս հօգի պարտաւոր էին միշտ «Արքայից-Արքայի» մօտ մնալ՝ իրեն թիկնապահներ:

Երբ նա ձիով ճանապարհ էր գնում, այդ թագաւորացն թիկնապահները պէտք է ոտքով վազէին նրա առջևից. իսկ երբ Տիգրանը գահի վրայ էր նստած լինում, նրանք ձեռները խաչաձև զրած, կանգնում էին նրա առաջ:

Նա պահանջում էր ժողովրդից, որ իրան աստծու տեղ ընդունեն և աստծուն վայել փառաբանութիւններ անեն:

Իր խիստ ու գոռոզ բնաւորութեամբ, Տիգրանը ոչ միայն հակաճառութիւն չէր սիրում, այլ և բարկանում էր, երբ նրան մի որ և է անախորժ լուր էին հաղորդում: շատ անգամ այդպիսի լուր հաղորդողներին նա գլխատել էր տալիս:

Այդպիսի բնաւորութեան պատճառով, հայոց թագաւորը համարեայ թէ ոչ մի անկեղծ և մտերիմ բարեկամ չունէր: Պալատականներն ու իշխանները նրան չէին սիրում, այլ աշխատում էին ամեն կերպ շողոքութիւլ, հաճելի լինելու համար: Նրան չէին սիրում նոյնիսկ իր հարազատ զաւակները, որոնցից մէկը, ինչպէս տեսանք, դաւաճանեց և պատճառ եղաւ նրա վերջնական դժբաղտութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԻԳՐԱՆԻՅ ՅԵՏՈՅ

Հայաստանը Մեծն Տիգրանից յետոյ այլևս չի կարողանում այնպիսի զօրութեան ու մեծութեան հասնել, ինչպիսին ունեցել էր նրա օրով:

Նա մնում է մի թոյլ ու տկար պետութիւն, երկու զօրաւոր հարեանների միջև: Այդ հզօր հարեաններն էին՝ մի կողմից հռոմէական կայսրութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ պարթևական տէրութիւնը:

Դրանցից ամեն մէկը ձգտում էր իր գերիշխանութեան տակ պահել Հայաստանը և իր ուզած թագաւորին հաստատել նրա գահի վրայ: Հայաստանը մի կատարեալ կուլանձոր է դառնում այդ երկու տէրութիւնների ձեռքում և միշտ հարկատու մնում կամ մէկին և կամ միւսին:

Հայ թագաւորները անկարող լինելով իրանց հզօր հարեանների գերիշխանութիւնից ազատել, ամեն հնար գործ են դնում, որ գտնէ օտար լուծը թեթեացնեն: Այսպէս՝ երբ պարթևներն են սկսում չափից դուրս նեղել հայերին, նրանք դիմում են հռոմայեցիների օգնութեան: Եւ նրանց միջոցով աշխատում թեթեացնել իրանց վիճակը, իսկ երբ հռոմայեցիների լուծն է չափից դուրս ծանրանում, հայ թագաւորները պարթևների օգնութեանն են դիմում:

Սակայն պէտք է ասած, որ հայերը մինչև քրիստոնէութիւն ընդունելը շատ աւելի բարեկամ էին պարթևներին, քան հռոմայեցիներին:

Չատ հին ժամանակից ի վեր հարեաններ լինելով, հայերն իրանց սովորութիւններով, նիստ ու կացով համարեա թէ չէին տարբերում պարթևներից: Նրանք միևնոյն կրօնն էին զաւանում և շատ ազգակցական ու խնամիրական կապերով կապւած էին միմիանց հետ:

Բացի զրանից՝ Մեծն Տիգրանի սկըռնզը վերջանալուց յետոյ, Հայաստանում միևնոյն պարթևական Արշակունեաց տոհմն էր թագաւորում: Թէ պարթևաց և թէ Հայաստանի թագաւորները թէև Արշակունիներ էին կոչւում, սակայն երրորդ դարի վերջերում (ք. ծ. յ.) մի քանի նշանաւոր ղեպքեր են տեղի ունենում, որոնք շատ աւելի դժւարացնում են հայոց գործերը:

Պարսիկները, որ երկար ժամանակ պարթևների հպատակներն էին, երրորդ դարում, օգուտ քաղելով պարթևական արքունիքում տեղի ունեցած ներքին խռովութիւններից, ազատամբում են: Նրանք զահակեց են անում Արշակունիներին և պարթևական գահի վրայ հաստատում Սասանեան տոհմը: Գրանից յետոյ, հայ և հարեան թագաւորական տոհմերի ազգականութիւնը վերանում է և նրանց մէջ խիստ թշնամութիւն է առաջանում:

Մօտաւորապէս նոյն թւականին քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօն է դառնում թէ՛ հռոմէական կայսրութեան մէջ և թէ՛ Հայաստանում, որը նոյնպէս մեծ ազդեցութիւն է գործում հարեանների յարաբերութիւնների վրայ:

Աստուածները

Հայերը հնումը կռապաշտական կրօն էին դաւանում: Նրանք ոչ թէ մէկ, այլ շատ աստուածներ էին ընդունում ու պաշտում:

Այդ աստուածներն էլ մի քանի աստիճանների էին բաժանւում. նրանց մէջ կային գլխաւորներն ու երկրորդականները: Բացի զրանից՝ կային արական և իգական սեռի աստուածներ:

Հայերի գլխաւոր աստուածը կոչւում էր Արամազդ, որը երկնքի ու երկրի ստեղծողն էր համարւում: Արամազդը ամենակարող էր. նա էր մարդկանց պարգևում աշխարհի բոլոր բարիքները:

Միւս բոլոր աստուածները Արամազդի որդիքն էին համարւում:

Արական սեռի աստուածներից նշանաւոր էին նոյնպէս Միհրը, որ արևի ու կրակի աստուածն էր, և Վահագնը, որ քաջութեան և ոյժի աստուածն էր:

Իգական սեռի աստուածներից նշանաւոր էին Անահիտը, որ կանացի բոլոր առաքինութիւնների աղբիւրն ու հայ ազգի փառքն էր կազմում, և Աստղիկը, որ զեղեցկութեան աստուածուհին էր:

Անահիտը ամենից շատ սիրւած ու պաշտւած աստուածուհին էր Հայաստանում: Նրա մասին այն կարծիքը կար, թէ նա ոսկի մարմնով է ծնւել: Այդ պատճառով էլ նրա արձանները մեծ մասամբ ոսկուց էին շինւում. նա կոչւում էր Ոսկեմայր:

Չատ մեծ յարգանք էր վայելում նաև Վահագնը: Նրա մասին աշուղները բազմաթիւ երգեր էին յօրինել, որոնց մէջ գովում ու փառաբանում էին Վահագնի ծնունդը

ծովից ու արեից, ինչպէս և նրա կատարած բազմաթիւ առասպելական քաջագործութիւնները:

Նկար 9. Անահիտ:

Բոլոր աստուածների անունով Հայաստանի զանազան տեղերում մեհեաններ—տաճարներ էին շինւած, որոնց մէջ զբւած էին նրանց արձանները: Այդ տեղերում տարւայ որոշ օրերին ժողովուրդը ուխտագնացութեան էր գնում և քուրմերի միջոցով զոհ մատուցանում:

Ուխտատեղիներ

Ուխտագնացութեան կողմից շատ նշանաւոր էր Վանատուրի Դիր անունով տաճարը, որ նշանակում է Վանատուրի աստուածներ: Այդ տաճարը գտնւում էր Բագրեանդի (այժմ Ալաշկերտի) գաւառում, Բագաւան անու-

նով գիւղում (Բագաւան նշանակում է աստուածների գիւղ): Այդ տաճարի տօնը տեղի էր ունենում օգոստոսի 10-ին, որ հայկական տոմարի նոր տարին էր: Այդ տօնը կոչւում էր նաև ծափկների տօն կամ վարդավառ, որ կայ մինչև այսօր էլ:

Ներկայումս Վանատուրի Դիր անունով տաճարի տեղը գտնւում է Սուրբ Յովհաննէս անունով մի եկեղեցի, որ շինել է տւել Ս. Դրիգոր Լուսաւորիչը:

Այժմեան հայկական վանքերի և ուխտատեղիների նման, կռապաշտական մեհեաններին կից շինւած էին բնդարձակ բնակարաններ ուխտաւորներին բնդունելու համար:

Ուխտաւորները հին ժամանակներում, ինչպէս այսօր էլ, Հայաստանի շատ տեղերում վաճառանոցների դեր էլ էին կատարում: Վարդիք զանազան կողմերից այդտեղ էին բերում իրանց ունեցած մթերքները կամ ապրանքները և առևտուր անում:

Ուխտատեղիները միևնոյն ժամանակ բնդհանուր զբւարճութեան ու զրօսանքի վայրեր էին: Ուխտաւորները այդ տեղերում երգում, նւագում, պարում էին, ժողովրդական երգիչները և աշուղները մրցութիւններ էին սարքում:

III

ՔՐԻՍՏՕՆԵԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՏՐԴԱՏ ԵՒ Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻ 2

Հայերը կապաշտական կրօնը թողել և քրիստոնէութիւն են ընդունել սրանից մօտ 1600 տարի առաջ՝ Արշակունի Տրդատ թագաւորի օրով:

Հայ պատմիչները հետեւալն են պատմում այդ նշանաւոր դէպքի մասին:

Երբ պարսից Սասանեան տոհմը հաստատուում է պարթևական գահի վրայ, բնաջինջ է անում այդ երկրում թագաւորող Արշակունիների ցեղը:

Սասանեանները մտածում են Հայաստանում թագաւորող Արշակունիներին էլ ոչնչացնել, որպէսզի այդտեղ էլ թագաւորեցնեն իրանց մարդկանցը:

Այդ նպատակին հասնելու համար, Սասանեան Արտաշէր թագաւորը կաշառում է Անակ անունով մի Պարթև իշխանի և նրա ձեռքով սպանել է տալիս հայոց Արշակունի Խոսրով թագաւորին, իսկ նրա ամբողջ ընտանիքն էլ կոտորել է տալիս:

Այդ կոտորածից ազատուում են միայն Խոսրովի մանուկ որդին՝ Տրդատը և Խոսրովի դուստր աղջիկը՝ Տրդատին Արտաշատի Մանգակունի նախարարը Հռոմ է փախցնում, իսկ Խոսրովի դուստրին Օտա Ամատունի նախարարը թագաւորական գանձերի հետ տանում, պահում է Անի ամրոցում:

Խոսրովին սպանող Անակին սւ նրա ամբողջ ընտանիքն էլ հայ նախարարներն են կոտորում: Այդ ընտանիքից կենդանի է մնում միայն Գրիգոր անունով մի երեխայ: Նրան ազատում է իր զայեակը, որ փախցնում ու տանում է Կեսարիայ:

Կեսարիայում այդ ժամանակ քրիստոնէութիւնը բաւական տարածւած էր: Գրիգորն այստեղ մեծանում և դաստիարակւում է քրիստոնէական ոգով: Նա ամուսնանում և ունենում է երկու զաւակ Վրթանէս և Արիստակէս անունով, որոնք նոյնպէս քրիստոնէական կրթութիւն են ստանում, այն ինչ՝ Հռոմ փախցրած թագաւորանազ Տրդատը մեծանում ու կրթւում է կապաշտական ոգով, միևնոյն ժամանակ վարժելով գինւորական արեստի մէջ: Նա հռոմայեցոց մղած մի քանի պատերազմներին մասնակցում և մեծ անուն է հանում:

Հռոմէական կայսրը, կամենալով Հայաստանը պարսից տիրապետութիւնից ազատել և իր ազդեցութեանը ենթարկել, հայոց երիտասարդ թագաւորանկին մեծ գօրք է տալիս և ուղարկում Հայաստան:

Երբ Տրդատը Հայաստանի սահմաններին է հասնում, Արտաշիրի հալածանքներից Փոքր-Ասիա փախած հայ նախարարները գալիս ու հաւաքւում են իրանց թագաւորի շուրջը:

Օտա Ամատունին ղիմաւորում է Տրդատին և յանձնում թագաւորական գանձերն ու Խոսրովի դուստր քրոջը:

Այդ միջոցին Տրդատի պալատական ծառայողների մէջն էր գտնւում նաև Անակի որդին՝ Գրիգորը:

Նա Կեսարիայ եղած ժամանակ արդէն բաժանւել էր իր կնոջից, որն իր Վրթանէս որդու հետ կուսանոց էր քաշւել, իսկ ինքը Տրդատի մօտ ծառայութեան էր մտել: Լսած լինելով, որ իր հայրն է սպանել Տրդատի հօրը, նա կամեցել էր այդպիսով իր հօր մեղքը քաւել:

Տրդատը Հայաստանի հողի վրայ ոտք դնելով, գոհունակութեան ազօթք է կատարում Երիզա քաղաքում և գոհ մատուցանում Անահիտ զիցունու արձանին:

Հէնց այդ ժամանակ Տրդատը իմանում է, որ Գրիգորը քրիստոնեայ է: Միաժամանակ նրան իմաց են տալիս, որ նա իր հօրն սպանող Անակի որդին է: Տրդատը սաստիկ զայրանում է և հրամայում Գրիգորին ամենախիստ սպառնալիքներով ենթարկել ու տանել, զցել Արտաշատի Խորվիրապ բանտը:

Հռոմէական զօրքի օգնութեամբ Տրդատը Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ ամենակատաղի հալածանք է սկսում քրիստոնեաների դէմ:

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում

Քրիստոնէութիւնը Տրդատից դեռ շատ առաջ էր մուտք գործել Հայաստան և բաւական մեծ թւով հետեւողներ դառել հայ ժողովրդի մէջ:

Հայ պատմիչների ասելով, քրիստոնէութեան առաջին քարոզիչները Հայաստանում եղել են Թադէոս և Բարթոլոմէոս առաքեալները: Սրանք շատ հալածանքների են ենթարկւել հայ իշխանաւորների կողմից և նահատակւել իրանց հետեւողներից շատերի հետ միասին:

Հալածանքները, սակայն, չկարողացան քրիստոնէութիւնը արմատախիլ անել: Ընդհակառակը քրիստոնեաների թիւը գնալով աւելի ու աւելի շատանում էր Հայաստանում: Ժողովրդի ստորին խաւերը, որ զարեւր շարունակ տանջւել ու ճնշւել էին իշխանաւորներից, մեծ սիրով էին հետեւում նոր կրօնի քարոզիչներին:

Այդ թշուառները արդէն հիասթափւել էին կռապաշտական աստուածներից: Նրանք զարեւրից ի վեր շատ էին ազօթել այդ աստուածներին, որ իրանց ազատեն

իշխանաւորների ծանր լուծից, բայց նրանց բոլոր ազօթքներն ու մատուցած զոհերը անհետեանք էին մնացել: Ընդհակառակը՝ քանի գնում իշխանաւորների ոյժն աւելի մեծանում և հասարակ ժողովուրդի լուծն էլ աւելի էր ծանրանում:

Տանջւող ժողովուրդը քրիստոնէական քարոզիչներից խելով, թէ կայ մի ուրիշ՝ աւելի զօրաւոր Աստուած, որը պիտի հանդերձեալ կեանքում վարձատրէ զրկածներին ու պատժէ զրկողներին, երես էր դարձնում պաշտած նախկին աստուածներից և քրիստոնէութեան մէջ փռնւում միութարութիւն ու փրկութիւն:

Թէև նոր կրօնը ընդունելով, մարդիկ աւելի խիստ տառապանքների էին ենթարկւում, բայց համբերութեամբ տանում էին այդ տանջանքները: Նրանք հաւատում էին, որ այդ բոլորը ժամանակաւոր են միայն, և որ իբանք պիտի վարձատրեն մշտենջենական երջանկութեամբ:

Առաջին քրիստոնեաները Հայաստանում, թագաւորների ու նախարարների հալածանքներից ստիպւած՝ գաղտնի էին պահում իրանց նոր կրօնը: Ազօթելու համար, նրանք հաւաքւում էին անտառներում, քարայրներում և ուրիշ ծածուկ տեղեր:

Քրիստոնեաների դէմ Տրդատի սկսած հալածանքների ժամանակ, Հռոմից մի խումբ քրիստոնեայ կոյսեր են գալիս Հայաստան: Նրանք Հռոմից փախչելով, յոյս ունէին Հայաստանում հանդիստ գտնել: Խումբը՝ Գայիանէ, Հռիփսիմէ և Չոգակաթ կոյսերի առաջնորդութեամբ՝ գալիս թագնւում է Վաղարշապատի հնձաններում: Սակայն Տրդատը բոլորին էլ բռնել է տալիս և հրամայում է սպանել:

Այսպէս շատ ու շատ քրիստոնեաներ նահատակւելուց և շատ անմեղ արիւն թափելուց յետոյ, Տրդատը յանկարծ խղճահարութեան մէջ է ընկնում և, երկար ժամանակ տանջւելով, խելագարւում է:

Տրդատի հիւանդութիւնը մեծ ցաւ է պատճառում նրա Խոսրովիդուխտ քրոջը, որ շարունակ իր սիրելի հղբօր բժշկութեան մասին էր մտածում:

Այդ ծանր մտածմունքների ազդեցութեան տակ, Խոսրովիդուխտը մի քանի անգամ երազ է տեսնում: Երազում մի ծերունի ասում է նրան, որ Տրդատին կարող է բժշկել միմիայն Խորվիրապում բանտարկւած Գրիգորը:

Այդ երազներից սիրտ առած՝ Խոսրովիդուխտը հրամայում է բանտից ազատել Գրիգորին: 14 տարւայ բանտարկութիւնից յետոյ, Գրիգորին հանում են Խորվիրապից և բերում Վաղարշապատ:

Պատմում են, որ Գրիգորը մի քանի անգամ աղօթում է հիւանդ Տրդատի գլխին և նա բժշկւում է:

Այդ անսպասելի բժկութիւնից յետոյ Խոսրովիդուխտը, Տրդատը, իր Աշխէն կինը և բոլոր պալատականները Գրիգորի ձեռքով մկրտւում են ու քրիստոնէութիւն ընդունում:

Այդ ժամանակից բոլոր քրիստոնեաներին իրաւունք է տրւում նոր կրօնը ազատութեամբ դաւանելու, և նա դառնում է Հայաստանի պաշտօնական կրօնը (301 թ. Բ. ծն. յետոյ):

Ս. Գրիգորի և Տրդատի գործունէութիւնն ու մահը

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պաշտօնական կրօն հրատարակելուց յետոյ, Գրիգորը բաղմամբիւ ասորի և յոյն քահանաներ ու քարոզիչներ է բերել տալիս, հայերի մէջ նոր կրօնը տարածելու համար: Ինքն էլ անձամբ ման է գալիս Հայաստանի գանազան կողմերը, քանդել է տալիս կռապաշտական մեհնանները, ջարդում հին աստուածների արձանները և նրանց տեղ եկեղեցիներ շինում:

Առաջին եկեղեցին Հայաստանում շինել է այն տեղում, ուր Գրիգորի աղօթքով բժշկւել էր Տրդատ թագաւորը: Այդ եկեղեցին, որ Գրիգորն անւանել է Ս. Էջմիածին, մինչև այսօր էլ կայ Վաղարշապատում:

Նահատակւած կոյսերի աճիւններն էլ հաւաքելով, Գրիգորն իւ Տրդատը երեք զերեզմանների մէջ են ամփոփում ու նրանց վրայ մի-մի մատուռ կառուցանում: Այդ մատուռները կոչւում են Հռիփսիմէ, Գայիանէ և Ջոզակաթ:

Նկար. 11 Տրդատը վրաց և աղխազաց թագաւորների հետ:

Դրանից յետոյ, Գրիգորը մեծ շուքով դնում է Կեսարիա և, այնտեղ 12 յոյն եպիսկոպոսներից կաթողիկոս ձեռնադրւելով, վերագառնում է Հայաստան:

Այդպիսով Գրիգորը Հայաստանի առաջին Հայրապետն է դառնում:

Այնուհետև հայոց Հայրապետն ու թագաւորը սկսում են իրանց երկիրը արտաքին թշնամիներից ապահով դարձնելու մասին հոգ տանել:

Նրանք այլևս բոլորովին երես դարձնելով հեթանոս պարսիկներից, աշխատում են մօտիկ բարեկամութիւն հաստատել իրանց կրօնակից բիւզանդական կայսրութեան հետ:

Տրդատի ժամանակակից հռոմայեցոց Կոստանդին կայսրը դեռ հայոց թագաւորից առաջ էր ընդունել քրիստոնէութիւնը և թոյլ տւել իր կայսրութեան մէջ նոր կրօնը ազատ դաւանել: Միևնոյն ժամանակ Կոստանդինը իր մայրաքաղաքը Հռոմից փոխադրել էր Բոսֆորի ափին գտնուող Բիւզանդիոն քաղաքը, որ վերջը նրա անունով կոչւեց Կոստանդնուպօլիս:

Կրա օրով հռոմէական ընդարձակ կայսրութիւնը երկու մասի է բաժանւում: Արեւմտեան մասը մնում է իր նախկին Հռոմ մայրաքաղաքով, իսկ արևելեանը կոչւում է Բիւզանդական կայսրութիւն:

Ահա հէնց այդ Կոստանդին կայսեր հետ է, որ հայոց կաթողիկոսն ու թագաւորը մտածում են սերտ բարեկամութիւն հաստատել:

Նրանք մեծ հանդիսաւորութեամբ գնում են Կոստանդնուպօլիս, ուր շատ փառաւոր և սիրալիր ընդունելութիւն են գտնում բիւզանդական կայսրի և յոյն հոգեւորականութեան կողմից: Այնտեղ նրանք Կոստանդինի հետ բարեկամական դաշն կապելով, վերադառնում են Հայաստան:

Ծերութեան հասակում Գրիգորն իր Արիստակէս որդուն է յանձնում Հայաստանի կաթողիկոսութիւնը, իսկ ինքը քաշւում է մի այրի մէջ ճգնելու: Նա վախճանւում է 332 թ.: Քրիստոնէական եկեղեցին նրան սուրբերի դասըն է դասել, և նա կոչւեց Սուրբ Գրիգոր լուսաւորիչ:

Պատմում են, որ ծերութեան հասակում Տրդատն էլ է քաշւել այրի մէջ ճգնելու և նրան թունաւորել են հայ նախարարները:

Հայաստանը քրիստոնէութիւնից յետոյ

Հակառակ Լուսաւորչի ու Տրդատի ջանքերի, քրիստոնէութիւնը Հայաստանում ընդարձակ չափով չէր տարածւում: Գարեւոր դաւանած կրօնից ու սովորութիւններից հրաժարելը շատ էլ հեշտ բան չէ: Այդ պատճառով էլ շատեղեբում ժողովուրդը ապստամբում և կռիւ էր մղում քրիստոնէութիւն տարածողների դէմ:

Հին կրօնից հրաժարելը շատ դժւար էր մանաւանդ բուրմերի համար, որոնք զրկւում էին ահագին եկամուտներից և ունեցած բարձր դիրքերից: Հէնց դրա համար էլ նրանք զրդում էին ժողովրդին, և զօրք հաւաքելով՝ երկար ժամանակ կռիւ էին մղում թագաւորի դէմ: Քրիստոնեաները բուրմերին ու նրանց զօրքերին անւանում էին դեւեր:

Նախարարներից շատերը նոյնպէս շուտով չեն ընտելանում նոր կրօնին: Նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում հրաժարել իրանց հին սովորութիւններից, ինչպէս օրինակ՝ բազմակնութիւնից:

Այդ պատճառով էլ Հայաստանի թագաւորների և նախարարների միջև անվերջ գոռութիւններ են ծագում: Նոր ու հին կրօնի կողմնակիցները խիստ թշնամաբար են վերաբերում միմիանց ու շարունակ կռիւներ մղում իրար դէմ:

Հայ նախարարներն այլևս իրանց թագաւորներին առաջւան պէս չեն հնազանդում: Նրանք շատ անգամ ամբանում են իրանց անառիկ բերդերում և կռւում թագաւորի դէմ:

Հեթանոսական կրօնի կողմնակից նախարարները թագաւորներից պահանջում էին, որ նրանք անպայման պարսիկ տէրութեան հետ բարեկամութիւն պահպանեն: Քրիստոնեայ նախարարներն էլ, ընդհակառակը՝ բիւզանդական կայսրութեան կողմնակիցներ էին:

Բիւզանդական կայսրութեան հետ բարեկամ լինելու ամենամեծ կողմնակիցները հայ կաթողիկոսներն էին: Նրանք հետզհետէ ահագին հարստութիւն և իշխանութիւն ձեռք բերելով, սկսել էին շատ մեծ դեր խաղալ երկրի գործերի մէջ: Կաթողիկոսները այլևս չէին բաւականանում սոսկ կրօնական պետ լինելով, այլ աշխատում էին իրանց ազդեցութեանն ենթարկել թէ թագաւորներին և թէ երկրի ամբողջ իշխանութիւնը:

Այդպիսի պայմաններում շատ դժւար դրութեան մէջ էին ընկնում հայ թագաւորները: Նրանք շատ անգամ չէին իմանում ինչպիսի դերք բռնել, որպէսզի նախարարներից մի կամ միւս մասը, կաթողիկոսի հետ միացած, չը թշնամանային իրանց դէմ:

Այդ պատճառով էլ երկրի ներքին խռովութիւններից ազատ պահելու համար, թագաւորները ամեն կերպ աշխատում էին պարսիկների և յոյների միջև եղած կռիւներին չը խառնուել:

Սակայն այդ նրանց չէր յաջողում, որովհետև կռիւները ցլխաւորապէս հէնց Հայաստանին տիրանալու պատճառով էին, ուստի հայ թագաւորները, իրանց երկրից բոլորովին չը զրկելու համար, ստիպւած էին կրօնականներից մէկի կամ միւսի կողմը բռնել:

Այդ անտանելի վիճակից դուրս գալու համար, Տրդատի յաջորդները մեծ ջանք են գործ դնում թագաւորի իշխանութիւնն այնպէս զօրեղացնելու, որ հնարաւորութիւն ունենան իրանց ուղած ձեռք վարել երկրի գործերը:

Նրանք մի կողմից խիստ մաքառում են կաթողիկոսներին, իսկ միւս կողմից անհնազանդ և ըմբոստ նախարարների դէմ:

Այդ ներքին կռիւները շատ խիստ կերպարանք են ստանում մանաւանդ Արշակ II թագաւորի և Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի օրով:

ԱՐՁԱԿ II ԵՒ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԵՍ

Արշակի դերը յոյների և պարսիկների հանդէպ

Արշակ II-ը Արշակունի Տիրան թագաւորի որդին էր:

Պարսիկ Ջապուհ թագաւորը Տիրանին աչքերի լուսից զրկելով, բնակեցրել էր Կուաշ աւանում: Յետոյ կամենալով հայերի սիրտը շահել, նա թագաւորեցրել էր Տիրանի Արշակ որդուն:

Արշակը, թէև շատ փառասէր, բայց կամքի տէր մարդ էր: Տեսնելով, որ Հայաստանը ներքին պառակտումներից սաստիկ թուլացել է և խաղալիք դարձել հարեան մեծ տէրութիւնների ձեռքում, նա մտածում է մի հնարք գտնել իր երկիրը այդ կացութիւնից փրկելու:

Արշակը խորհում է բոլորովին չլսառնել յոյ-պարսկական կռիւներին և միանգամայն անկախ դերք պահպանել:

Երբ Բիւզանդիայի կայսրն իմանում է Արշակի թագաւոր դառնալը, դիտպան է ուղարկում և առաջարկում բարեկամութեան դաշն կապել: Արշակը հակառակ Մեծն Ներսէսի խորհուրդների՝ հպարտութեամբ մերժում է կայսրի առաջարկը և ամպատելով՝ յետ է դարձնում դեսպաններին:

Կայսրը այդ անպատուութիւնից սաստիկ զայրացած, իսկոյն զօրք է ուղարկում Հայաստան Արշակին պատժելու: Միևնոյն ժամանակ սպանել է տալիս Արշակի Տրդատ եղբօրը, որն իր Գնել օրդու և այլ իշխանազունների հետ գտնւում էր իր մօտ իբրև պատանդ:

Յունական զօրքի գալն իմանալով, Արշակը մեծ վախի մէջ է ընկնում: Չուզելով սակայն պարսիկների օգնութեանը դիմել, միևնոյն ժամանակ չը վստահանալով

անհնազանդ նախարարներին, նա չի էլ մտածում դիմագրութիւն ցոյց տալ, այլ դիմում է կաթողիկոսի միջնորդութեան, որը խիստ յարգւած էր Կոստանդնուպօլիսի արքունիքում:

Մեծն Ներսէսը գնում է Կոստանդնուպօլիս և հաշտութիւն խնդրում կայսրից: Այս վերջինը գիշերով հայոց Հայրապետի թախանձանքներին, իր զօրքը յիտ է կանչում Հայաստանից, ինչպէս և իր մօտ եղած բոլոր հայ պատանդներին արձակելով, նրանց հետ իր ազգական Ուրմալիաղա օրիորդին էլ Արշակին կնութեան է ուղարկում:

Հայոց և յունաց միջև ստեղծւած այդ բարեկամութիւնն այս անգամ պարսից Ջապուհ թագաւորին է սաստիկ կատաղեցնում, որը պատրաստութիւններ է տեսնում Հայաստանի վրայ արշաւելու:

Հայոց թագաւորը, այս անգամ էլ չուզելով յոյների օգնութեանը դիմել, ստիպւում է Ջապուհից էլ հաշտութիւն խնդրել: Այս վերջինը, սակայն, պայման է դնում, թէ կը հաշտւի, եթէ միայն հայոց թագաւորը խոստանայ իրան օգնել՝ Բիւզանդիայի դէմ պատերազմելիս:

Արշակը ստիպւած է լինում խոստանալ, մտածելով թէ պուցէ կը կարողանայ մի կերպ խուսափել տւած խոստումից ու միաժամանակ բարեկամ մնալ թէ յոյներին և թէ պարսիկներին:

Սակայն այդ բանը նրան չի յաջողում:

Ջատ ժամանակ շանցած Ջապուհը արշաւում է յոյների վայ և հայոց թագաւորից էլ պահանջում է իր խոստումը կատարել:

Արշակը հիւանդ ձեռնալով, հրաժարւում է անձամբ պատերազմի գնալ, բայց և իր խոստումը բոլորովին դրժած չը լինելու համար, մի փոքրիկ զունդ զօրք է ուղարկում Ջապուհին օգնութեան:

Արշակի այս երկդիմի վարմունքը չէ վրիպում ոչ յոյների և ոչ էլ պարսիկների աչքից, երկու կողմն էլ Արշակին ուխտադրութ և խոստմնազանց համարելով՝ մտադրում են մի լաւ պատժել նրան:

Արշակի դիրքը նախարարների և կաթողիկոսի հանդէպ

Հօր հարեաններից ոչ մէկի և ոչ միւսի հետ հաստատ դաշնակցութիւն չը կապելու ամենադժբաւոր պատճառն այն էր, որ Արշակ II-րդը վստահ չէր նախարարների ու կաթողիկոսի միահամուռ աջակցութեան վրայ: Նախարարներից մի մասը, կաթողիկոսի հետ միասին, անպայման Բիւզանդիայի դաշնակցութիւնն էին ցանկանում, իսկ միւս մասը՝ պարսիկներին:

Այդ անյարմար դրութիւնից դուրս գալու համար Արշակն իր թագաւորութեան հէնց առաջին օրում խիստ մարառումն է սկսում նախարարների իշխանութեան դէմ, որպէսզի նրանց ոյժը խորտակելով կարողանայ ինքնագլուխ կառավարել երկիրը: Միևնույն ժամանակ նա զօրեղ թափով կուռում է նաև կաթողիկոսական իշխանութեան դէմ, որն այդ ժամանակ շատ մեծ զօրութեան էր հասել և սաստիկ խանգարում էր թագաւորի ինքնիշխան գործելուն:

Արշակի ժամանակակից Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի օրով, որը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմիցն էր, հայրապետական իշխանութիւնը, նրա պալատն ու վարած կղանքի շքեղութիւնը ոչինչով չէր տարբերւում թագաւորականից:

Մեծն Ներսէսը ամբողջ 15 ընդարձակ զատուների տէր լինելով, ինքն իրան մի առանձին մեծ իշխանութիւն էր նկատում և ցանկանում էր, որ թագաւորը ամեն բանի մէջ իրան ենթարկւի և իր խորհրդով կառավարի երկիրը:

Իբրև ջերմեռանդ ու բարեպաշտ քրիստոնեայ, Մեծն Ներսէսը բոլորովին չէր համակրում պարսիկներին և ցանկալի էր համարում, որ հայերը միշտ դաշնակից ու բարեկամ մնան իրանց կրօնակից յոյներին:

Իր սկսած մաքառման ժամանակ Արշակը համարեայ թէ կողմնակիցներ չունէր, որովհետեւ նա համահաւատար կերպով մաքառում էր թէ պարսիկների և թէ յոյների կողմնակից նախարարների ու կաթողիկոսի դէմ:

Այդ մաքառումը սկզբում շատ խուլ, իսկ վերջում խիստ սուր կերպարանք է ստանում:

Արշակը Արշակունի թագաւորների սովորութեան համաձայն, մի նոր քաղաք է հիմնում Մասիսի ստորոտում, որ և իր անունով կոչում է Արշակաւան: Նա յայտարարում է, թէ բոլոր յանցաւոր ճանաչւած մարդիկ, եթէ զան Արշակաւանում բնակեն, անպատիժ կը մնան:

Այսպիսով նա ուզում է թէ իր նոր շինած քաղաքը շուտով բազմամարդ դարձնել և թէ մի կերպ նախարարներին պատժած լինել:

Եւ յիրաւի, կարճ ժամանակում Արշակաւանը լցւում է նախարարներից ու ազնականներից զօգոհ մնացած ամեն տեսալ մարդկանցով:

Քանի Արշակաւանը բազմամարդ է դառնում, այնքան էլ նախարարների կատաղութիւնն աւելանում է Արշակի դէմ, որովհետեւ այն մարդիկ, որոնք ցանկանում էին նրանց ճնշումներից ազատուիլ, փախչում գնում էին Արշակաւան:

Այդ անպատուութիւնը չկարողանալով տանել, նախարարները մտածում են մի լաւ վրէժ լուծել թէ Արշակից և թէ Արշակաւան քաղաքի բնակիչներից:

Թագաւորի ու նախարարների այդ խուլ մաքառման ժամանակ, Արշակին յայտնում են, թէ նախարարները

դաւադրութիւն են սարքել և ուզում են զահրնկից անել իրան ու իր տեղ Գնելին թագաւորեցնել:

Գնելը բիւզանդական կայսրի արձակած պատանդներիցն էր:

Սա հայրենիք վերադառնալով, զնաց բնակւեց իր կուրացած պապի՝ Տիրանի մօտ, ուր և ամուսնացաւ Փառանձեմ անունով մի գեղեցկուհու հետ:

Դաւադրութեան լուրն իմանալով, Արշակը սաստիկ կատաղում է: Նա խաբէութեամբ ու կեղծաւորութեամբ որսի է հրաւիրում իր եղբօրորդի Գնելին և սպանել է տալիս:

Յայց տալու համար, թէ Գնելը սպանւել է ոչ թէ դիտմամբ, այլ պատահմամբ, Արշակը մեծ սուգ է անում: Սակայն երբ սովորական սուգի օրերն անցնում են, նա քրիստոնէական օրէնքի հակառակ, ամուսնանում է իր եղբօրորդու՝ Գնելի կնոջ Փառանձեմի հետ:

Առշակի ընդհարումները կաթողիկոսի և նախարարների հետ:

Թէ Գնելի սպանութիւնը և թէ Փառանձեմի հետ ամուսնանալը կատաղի կերպով զայրացնում է համարեայ թէ բոլոր նախարարներին, մանաւանդ Մեծն Ներսէսին:

Վշտացած Հայրապետը խիստ յանդիմանում է և անիծում նրան:

Արշակն էլ իր կողմից հրաժարեցնում է Ներսէսին հայրապետական զահից և հրամայում նրա փոխարէն նոր կաթողիկոս ձեռնադրել Զունակ անունով անձին:

Պատմում են, որ հայ եպիսկոպոսները չեն համաձայնւել Զունակին կաթողիկոս ձեռնադրել, բայց Արշակն օտար եպիսկոպոսների միջոցով իր ցանկութիւնն իրագործել է տալիս:

Մեծն Ներսէսը հեռանում է Վաղարշապատից և քաշ-
ում է մի վանք:

Մեծն Ներսէսին հասցրած այդ անպատուութիւնը
հայ ժողովրդին էլ է սաստիկ զայրացնում թագաւորի
դէմ: Ներսէսն իր կաթողիկոսութեան օրով շատ բարե-
գործական հաստատութիւններ հիմնած լինելով Հայաստա-
նում, ժողովրդի սէրն ու յարգանքն էր վայելում:

Այսպէս՝ հնումը Հայաստանում սովորութիւն էր
բորոտ և այլ վարակիչ հիւանդութիւն ունեցող մարդ-
կանց դուրս հանել քաղաքներից ու գիւղերից և բոլո-
րովին անխնայ թողնել խեղճերին: Իսկ Մեծն Ներսէսը
յատուկ զիւղեր էր շինել տւել, ուր բնակեցնում էին
այդ կարգի հիւանդներին և պահում տէրութեան հաշուով:
Նա հիմնել էր ուրիշ շատ հիւանդանոցներ, որբա-
նոցներ և այլ օգտակար հաստատութիւններ:

Մեծն Ներսէսի կարգադրութեամբ է նոյնպէս, որ
արգելւել է հայերին իրանց ազգականների հետ ամուս-
նանալ, մի բան որ մինչև այդ ժամանակ ընհանուր
սովորութիւն էր:

Սիրւած ու յարգւած Հայրապետին կաթողիկոսու-
թիւնից հեռացնելուց յետոյ, նախարարները միացած
ոյժերով յարձակւում են Սրշակաւանի վրայ, ուր գտնւում
էր նաև թագաւորը:

Նրանք Սրշակաւանի բոլոր բնակիչներին կոտորում
և քաղաքն էլ հիմնայատակ են անում:

Սրշակն իր Փառանձեմ կնոջն ու զանձերը առնե-
լով, փախչում գնում է անառիկ Անի ամրոցը և այնտեղ
պատսպարւում:

Սրշակի Ոլիմպիադա կինը այդ ժամանակ արդէն
մեռած էր: Փառանձեմը կամենալով գլխաւոր թագուհին
դառնալ, մի քահանայի ձեռքով թունաւորել էր տւել
Ոլիմպիադային:

Պատմում են, որ այդ քահանան թունաւորելու ուրիշ
միջոց չգտնելով, հաղորդութեան մէջ թոյն է խառնում
և այդ ձևով կատարում Փառանձեմի կոտոր:

Չվստահանալով, թէ պիտի կարողանան իրանց սեփ-
հական ոյժերով անառիկ Անին առել, նախարարները
պարսից թագաւորի օգնութեանն են դիմում և նրանցից
մի գունդ զօրք առնելով, գնում պաշարւում են Անին:

Անին առնւում է: Անօգնական մնացած Սրշակը հա-
զիւ կարողանում է ազատւել նախարարների վրէժին-
դրութիւնից և փախչում է Վրաստան:

Մի ամբողջ տարի հայրենիքից հալածական մնալուց
յետոյ, Սրշակը վրաց զօրքով վերադառնում է Հայաս-
տան՝ իր զահին տիրանալու: Նախարարները իսկոյն
Ներսէս Պամսարական նախարարի առաջնորդութեամբ
նրա դէմ են դուրս գալիս, մի կատաղի պատերազմ է
սկսւում հայոց թագաւորի ու նախարարների միջև:

Պատերազմի վախճանը զեռ ևս բոլորովին չը պար-
զւած հայերը լուր են ստանում, թէ յունական զօրքը
արշաւում է Հայաստան:

Արտաքին և ընդհանուր թշնամու երեւոյուն պէս թէ
թագաւորը և թէ նախարարները խելքի են գալիս և
մոռանալով իրանց ներքին կռիւները, որոշում են հաշ-
տել միմիանց հետ:

Այդ նպատակով պատգամաւորներ են ուղարկում
Մեծն Ներսէսի մօտ, խնդրելով, որ զայ և իրանց ու
թագաւորի միջև միջնորդ հանդիսանայ:

Վշտացած հայրապետը սկզբում թէև մերժում է
թագաւորի ու նախարարների խնդիրքը, բայց վերջը
զիջում է և զալիս հաշտեցում նրանց, չեն հաշտւում
միայն Մեհրութան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան նա-
խարարները: Նրանք թողնում, հեռանում են Հայաստա-
նից ու գնում ծառայութեան են մտնում պարսից ճապուհ
թագաւորի մօտ և իրանց կրօնն էլ ուրանում:

Արշակի եւ Փառանձեմի ողբերգական մահը:

Նախարարները և կաթողիկոսի հետ հաշտելուց և իր զահի վրայ վերստին հաստատելուց յետոյ, Արշակը նամակ է տալիս Մեծն Ներսէսին և խնդրում, որ զնայ Կոստանդնուպօլիս, կայսեր հետ էլ հաշտութիւն կայացնի:

Ներսէսը ճանապարհ է ընկնում, իր հետ տանելով նաև Արշակի Պապ որդուն և մի քանի իշխանագուհիներ:

Նա գնում է նախ յունաց այն զօրապետի մօտ, որն այդ միջոցին իր զօրքով Հայաստան էր մտել ու մեծ աւերմունքներ էր գործում: Այդ զօրապետը ծերունի հայրապետի թախանձանքներին զիջելով, զօրքն առած վերադառնում է Կոստանդնուպօլիս, տանելով նաև հայոց կաթողիկոսին ու նրա հետ եղած իշխանագուհիներին:

Սակայն յունաց կայսրը հայոց թագաւորի երկդիմի ընթացքից չափազանց զայրացած լինելով, Ներսէսին իր մօտ չի ընդունում և Արշակի նամակն էլ չի կարդում: Նա մինչև իսկ հրամայում է Ներսէսի բերած, բոլոր պատանդներին սպանել և իրան՝ Ներսէսին էլ արսոր ուղարկել:

Պատանդներից կենդանի է մնում միայն Արշակի Պապ որդին:

Հակառակ իր բարկութեան՝ կայսրը երկրորդ անգամ այլևս զօրք չի ուղարկում Հայաստան, և այսպէս Արշակը միառժամանակ ազատւում է գրսի թշնամիների յարձակումից:

Այդ միջոցին նա սկսում է կամաց-կամաց վրէժ լուծել բոլոր հակառակորդ ու անհնազանդ նախարարներից: Ձանազան միջոցներով նա հետզհետէ սպանել է տալիս և ոչնչացնում նրանցից շատ-շատերին և նրանց բոլոր կալածները զբաւում:

Արշակը նամանաւանդ շատ խիստ վրէժ է առնում Ներսէս Կամսարականից, որի ամբողջ ցեղը սրի են անցկացնում: Այդ ցեղից կենդանի է մնում միայն Ներսէսի Սպանդարտ եղբօրորդին, որին մայրը փախցնում տանում է յունաց երկիրը:

Թագաւորից հալածւած նախարարներից ոմանք Պարսկաստան են փախչում և Զապուհի մօտ ծառայութեան մտնում: Նրանք ամեն կերպ զրգւում են Զապուհին, ասելով, որ Արշակը ձգտում է բոլորովին ինքնիշխան լինել և այլևս հարկ չտալ ոչ պարսիկներին և ոչ էլ յոյներին:

Զապուհն էլ օգուտ քաղելով Հայաստանի ներքին անվերջ խռովութիւններից, մտածում է մի անգամից վերջ գնել հայկական թագաւորութեանը և նաւճելով այդ երկիրը՝ Պարսից տէրութեանը միացնել:

Նա խաբէութեամբ Արշակին իր մօտ է հրաւիրում, արքայավայել պատիւներ է տալիս և ապա շղթայում և Անյուշ բերդում բանտարկում է:

Հայոց թագաւորին բանտարկելուց յետոյ, Զապուհը Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ մեծ զօրք է ուղարկում Հայաստան, ու նրանք ամեն կողմ սոսկալի սարսափ տարածելով, սկսում են հետզհետէ տիրել երկրին:

Նախարարներից մի քանիսը իզուր փորձում են դիմադրութիւն ցոյց տալ պարսիկներին, ոմանք էլ իրանց ընտանիքներով փախչում են յունաց սահմանները և այնտեղ ապաստանում:

Թագուհի Փառանձեմն էլ է փախչում: Նա մի խումբ հաւատարիմ մարդկանց հետ, թագաւորական գանձերը առած ապաստանում է անառիկ Արտաղեսոս բերդը, որը բաւական երկար պաշարումից յետոյ, առնւում է, և հայոց թագուհին էլ գերի բռնւում: Փառանձեմին Մեհրուժանը խայտառակ կերպով սպանել է տալիս:

Արշակն Անյուշ բերդում լսելով Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերն ու իր սիրած թագուհու ողբերգական մահը՝ յուսահատութիւնից անձնատպան է լինում (382 թ.):

Մեծն Ներսէսն ու Պապ թագաւորը

Բիւզանդիայի կայսրը Հայաստանի ղէպքերը լսելով և չուզելով, որ պարսիկները տիրանան այդ երկրին, Արշակ III-րդի Պապ որդուն հայոց թագաւոր է նշանակում ու բազմաթիւ զօրքով ուղարկում հայրենի գահը ժառանգելու:

Պապի հետ Հայաստան է վերադառնում և Մեծն Ներսէսը, որն այդ ժամանակ արդէն վերադարձել էր արսուրից և Պոստանդնուպօլսումն էր գտնւում:

Ճանապարհին հետզհետէ գալիս, Պապին են միանում նաև այն բոլոր նախարարները, որոնք փախել ապաստանել էին յունաց երկրի գանազան կողմերը:

Պարսից ու յունաց զօրքերը իրար հանդիպում են Նպատ լեռան մօտ, Ձիրաւ գաշտի վրայ: Պատերազմը շատ կատաղի է լինում, բայց վերջը յաղթութիւնը Պապին օգնող զօրքերի կողմն է մնում:

Պատմում են, որ այդ կուրի ժամանակ մի խիստ քամի է բարձրացել գէպի պարսից բանակը, որի շնորհով պարսիկների նետերը կէս ճանապարհին վայր էին թափւում և հայոց բանակին չէին հասնում:

Պատմում են նայև, որ ամբողջ պատերազմի ընթացքում Մեծն Ներսէսը թագաւորի հետ, Նպատ լեռան գագաթին կանգնած ազօթում էին:

Պարսիկները փախչում են: Փախչում է նոյնպէս նրբանց հրամանատար Մենրութանը, որը ձիու վիրաւորւած լինելու պատճառով յետ է մնում:

Սմբաթ Բագրատունին ընկնելով Մենրութանի յետիւց, հասնում ու բռնում է նրան և ապա շիկացրած շամփուրը նրա գլխին դնելով ծաղրով ասում է. «Մենրութան, դու ցանկանում էիր հայոց թագաւոր դառնալ, ես ահա, իբրև թագադիր ասպետ պսակում եմ քեզ»:

Մենրութանի զօրծակից Վահան Մամիկոնեանը իր դաւաճան ընկերից տւելի լաւ վախճան չէր ունեցել: Նրան էլ, գեռ աւելի առաջ, սպանել էր իր հարազատ որդին՝ Սամէլը:

Այսպէս Բիւզանդական զօրքի օգնութեամբ, Հայաստանը պարսիկներից մաքրելով, Պապը հաստատւում է իր հայրենական գահի վրայ:

Դրանից յետոյ Բիւզանդական կայսրը կասկածելով, թէ Պապն էլ կարող է իր հօր նման անկախութեան ձգտել և կամ պարսիկների կողմը անցնել, իր զօրքի մի մասը թողնում է Հայաստանում՝ Պապի վրայ հրսիկելու նպատակով: Այդ բանը հայոց երիտասարդ թագաւորին խիստ գայլոյթ է պատճառում, և նա օգուտ րադելով Պոստանդնուպօլսում տեղի ունեցող ներքին պառակտումներից, յարձակւում է յունական զօրքի վրայ ու դուրս քշում իր երկրի սահմաններից:

Պապի այդ վարմունքը նորից սեծ վիշտ է պատճառում Մեծն Ներսէսին, և նա դարձեալ սկսում է թագաւորի գործերին խռնուել ու նրան յանդիմանութիւններ անել:

Թագաւորի և կաթողիկոսի յարաբերութիւնները հետզհետէ այն աստիճան են լարւում, որ Պապը վերջի վերջոյ գաղտնի կերպով թունաւորել է տալիս Հայրապետին:

Սակայն Պապ թագաւորն էլ լաւ վերջ չէ ունենում: Բիւզանդական կայսրը շուտով բազմաթիւ նոր զօրք է ուղարկում Հայաստան, և հայոց թագաւորն անզօր լի-

նելով դիմադրելու, գերի է ընկնում ու տարւում Կոստանդնուպօլիս: Այնտեղ կայսրը Պապին գլխատել է տալիս (388 թ.):

Ս. ՍԱՀԱԿ և Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Տառերի գիւտը

Հայաստանում երկար ժամանակ քրիստոնէութեան շտարածելու գլխաւոր պատճառն այն էր որ եկեղեցական արարողութիւններն ու ժամերգութիւնը կատարում էին ոչ թէ հայերէն, այլ օտար լեզուներով:

Հայերը դեռ սեփական տառեր չունէին, ուստի և անկարող էին սուրբ գիրքն ու ժամերգութիւնը հայերէն թարգմանել: Բոլոր հայ վարդապետները, եպիսկոպոսներն ու կաթողիկոսները իրանց ուսումը ստանում էին ասորերէն կամ յունարէն լեզուներով:

Հայ ժողովուրդը այդ լեզուներին ծանօթ լինելով, ոչինչ չէր հասկանում քրիստոնէական եղեղեցու արարողութիւնից, ուստի և շատ էլ տաք չէր վերաբերում թէ եկեղեցուն և թէ կրօնին:

Այդ բանը շատ մեծ ցաւ էր պատճառում հայ հոգեւորականութեանը: Նրանք երկար ժամանակ մտածում էին մի հնար գտնել, որպէսզի կարելի լինի այդ խռչնդոտը վերացնել:

Այդ հնարը, վերջապէս, գտնում է Մեսրոպ Մաշտոց անունով մի վարդապետ:

Մեսրոպն ի ժամանակի ամենաուսումնական վարդապետներից մէկն էր: Նա շատ հմուտ էր թէ ասորաց, թէ յունաց և թէ պարսից լեզուներին: Դեռ երիտասարդ հասակում նա հայոց արքունիքում դիւանադպրի պաշտօն էր վարել, իսկ յետոյ, այդ պաշտօնից հրաժար-

ւելով կրօնաւոր էր դառել: Իբրեւ քարոզիչ, նա երկար ժամանակ շրջել էր Հայաստանի զանազան կողմերը և փորձով տեսնել, թէ հայերէն տառեր չունենալը որպիսի մեծ արգելք է քրիստոնէութեան տարածելուն:

Մեսրոպի մէջ միտք է ծագում հայերէն լեզւի համար յատուկ տառեր յօրինել, որպէսզի կարելի լինի մայրենի լեզւով թարգմանել Աստուածաշունչն ու կրօնական այլ գրաւորքներ: Բայց մի նոր լեզւի համար նոր տառեր հնարելը շատ էլ հեշտ բան չէ. դրա համար անհրաժեշտ է երկար աշխատանք և գիտութիւն:

Մեսրոպն իր դիտաւորութեան մասին յայտնում է հայոց կաթողիկոսին և նրանից օգնութիւն խնդրում:

Այդ ժամանակ Հայաստանի կաթողիկոսն էր Մեծն Ներսէսի թոռը՝ Սահակը, որ մի շատ լուսամիտ և հայրենասէր մարդ էր: Սա մեծ համակրանքով է վերաբերում Մեսրոպի դիտաւորութեան: Իր կողմից դիմում է Վռամշապուհ թագաւորին և նրա հրամանով յայտնի նախարարներից ու հոգեւորականներից Վաղարշապատում մի մեծ ժողով է գումարում:

Այդ ժողովի որոշմամբ, Մեսրոպին օժանդակութիւն է տրւում, որպէսզի նա աշխատի իրագործել իր նպատակը:

Մեսրոպը գնում է Ասորիք (Սիրիայ), իսկ յետոյ Յունաստան և այնտեղի մատենադարաններում երկու տարի շարունակ աշխատելուց յետոյ, վերադառնում է Հայաստան, հետը բերելով հայկական այն տառերը, որ մինք մինչև այսօր էլ գործ ենք անում:

Հայկական տառերի գիւտը մի այնպիսի սքանչելի գործ էր, որ հայ ժողովուրդը նրան մի աստուածային պարգև է համարում:

Մեսրոպ Մաշտոցը, հայկական տառերը գտնելուց յետոյ, իր մօտ մի քանի հայ հոգեւորականներ է հաւաքում ու նրանց հայերէն կարգալ-գրել է սովորեցնում: Յետոյ՝ Մեսրոպն ու աշակերտները, Սահակ կաթողիկոսի աջակցութեամբ Աստածաշունչը թարգմանում են հայերէն: Հետզհետէ նրանք թարգմանում են նաեւ մի շարք եկեղեցական գրքեր և այնուհետեւ սկսում են ժամերգութիւնը կատարել հայերէն լեզուով:

Մայրենի լեզուով եկեղեցական արարողութիւններ կատարելը շատ մեծ դարկ է տալիս քրիստոնէութեան տարածելուն Հայաստանում: Ժողովուրդը իր հարազատ լեզուով լսելով եկեղեցական արարողութիւնները, այլևս չէ խրոշում եկեղեցուց, այլ ընդհակառակը, աւելի ու աւելի է կապում նրա հետ: Այդպիսով քրիստոնէութիւնը սկսում է խոր արմատներ բռնել ժողովրդի մէջ և նրա համար մի շատ սիրելի կրօն է դառնում:

Եկեղեցական գրքերը թարգմանելու հետ միաժամանակ, Սահակ կաթողիկոսն ու Մեսրոպը, Վառաժապուհ թաղաւորի աջակցութեամբ, Հայաստանի զանազան կողմերում, վանքերին ու եկեղեցիներին կից, բազմաթիւ դպրոցներ են բացում, որոնց մէջ ժողովրդի զանազան խաւերից հաւաքւած աշակերտներին կարդալ, գրել և ժամերգութիւն են սովորեցնում:

Այդ դպրոցներից առաջին տեղը բռնում էր Վաղարշապատի դպրոցը, որը մի տեսակ ուսուցչանոց էր և ուր ուսուցիչներ էին պատրաստւում միւս դպրոցների համար:

Յետոյ, կաթողիկոսն ու Մեսրոպը ընտրում են 40-ի շաւի ընդունակ աշակերտներ և ուղարկում արտասահման Ալեքսանդրիա, Աթէնք և Կոստանդնուպօլիս, իրանց ուսումը կատարելագործելու:

Դրանից առաջ էլ հայ երիտասարդները գնում էին արտասահման, ուսում ստանալու, բայց այդ ժամանակ հայերէն գիր չըլինելու պատճառաւ, նրանք իրանց մայրենի լեզուով ոչ մի գրական աշխատանք չէին կարող կատարել:

Ալեքսանդրիայի, Աթէնքի և Կոստանդնուպօլիսի բարձրագոյն դպրոցներում հայ ուսանողները սովորում էին Աստածաբանութիւն, ճարտասանութիւն, պատմութիւն ու փիլիսոփայութիւն: Սահակի և Մեսրոպի ուղարկած և նրանցից յետոյ արտասահման գնացող հայ ուսանողները թէ ուսում էին ստանում և թէ միեւնոյն ժամանակ յունարէնից գրքեր էին թարգմանում: Հայաստան վերադառնալով, նրանք ամեն կերպ աշխատում էին իրանց հայրենիքումն էլ տարածել յունական ուսման և գիտութեան լոյսը:

Այդ ուսումնական հայ վարդապետները միմիայն թարգմանութիւններ կատարելով չէին բաւականանում, նրանք ինքնուրոյն շատ շարադրութիւններ էլ էին գրում, մեծ մասամբ կրօնական և պատմական բովանդակութեամբ:

Ճառերի գիւտով և յունական կրթութեան ազդեցութեամբ, հալերը հետզհետէ գուրս են գալիս իրանց նախկին բաբարոսական դրութիւնից և մտնում լուսաւորութեան ու քաղաքակրթութեան շաղի մէջ: Դրա համար էլ 5-րդ դարը մեր պատմութեան մէջ կոչւում է Ոսկէ դար:

Սահակ կաթողիկոսին ու Մեսրոպ մաշտոցին հայկական եկեղեցին սուրբերի դասն է դասել, և նրանք կոչւում են սուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոպ:

Պարսիկների ճգտումները

Մեսրոպեան տառերի գիւտի ժամանակ, Հայաստանի թագաւորական իշխանութիւնը չափազանց խախտւոյ վիճակի մէջ էր գտնուում:

Բիւզանդական կայսրներն ու պարսից թագաւորները, իրանց անվերջ պատերազմներով ու յաճախակի արշաւանքներով, բոլորովին ուժասպառ էին արել Հայաստանը:

Այդ բանին պակաս չէին նպաստում և նախարարների ներքին կռիւները ու ըմբոստացումները, որ երբէք չէին վաղարում:

Հայ թագաւորները, իրանց յենակէտը կորցրած, ջրի մէջ ընկած տաշեղի նման, շարունակ երերւում էին երբեմն պարսիկների, երբեմն յոյների կողմը:

Այդ դրութիւնը վերջանում է նրանով, որ հայկական տառերի գիւտից 26 տարի յետոյ, Հայաստանը բաժանւում է Պարսկաստանի և Բիւզանդիայի միջև ու այդպիսով վերջ է տրւում Արշակունեաց թագաւորութեանն ու Հայաստանի անկախութեանը (432 թ.):

Այնուհետև Հայաստանի մեծ մասը պարսից տերութեան մի նահանգն է դառնում և կառավարւում է պարսից թագաւորների նշանակած յատուկ պաշտօնեաների ձեռքով, որոնք կոչւում էին մարզպաններ:

Մարզպանները լինում էին յաճախ պարսիկներ, երբեմն էլ հայ նախարարներից նրանք որոնք, աւելի հաւատարիմ էին պարսիկներին:

Այդպիսի նախարարների թիւը, սակայն, գնալով աւելի ու աւելի պակասում էր Հայաստանում: Հայկական տառերի գիւտից յետոյ, որքան աւելի էր տարածւում

յունական կրթութիւնը և քրիստոնէութիւնը էլ խոր արմատներ ձգում, այնքան էլ հայերը աւելի էին հեռանում պարսիկների ազդեցութիւնից:

Պարսիկների հովանաւորութիւնն ու բարեկամութիւնը գերազասող էին այն հայերը միայն, որոնք սահմանակից էին նրանց և կամ երկար ժամանակ նրանց հետ խառն էին ապրել: Այդ հայերը չափազանց շատ ընտելացած լինելով պարսկական սովորութիւններին և նիստ ու կացին, չէին կարողանում շուտով երես դարձնել իրանց դարաւոր հարեաններից:

Պարսիկները շատ լաւ էին նկատում, թէ ինչպէս հայերի համակրութիւնը աւելի ու աւելի է թերւում յոյների կողմը: Այդ բանին միանգամից վերջ դնելու և Հայաստանը ընդմիջւոյ Պարսկաստանի ազդեցութեան տակ պահելու համար, պարսից Յազկերտ I/-րդ թագաւորը մտածում է հայերին կրօնաւաճառ անել և պարսկական կրօնն ընդունել տալ:

Պարսիկներն այն ժամանակ Զրադաշտի կրօնն էին դառնում: Նրանց գերագոյն Աստուծոյ համարւում էր արեգակը: Եւ որովհետև կրակն էլ արեգակի նման իր շուրջը լոյս և ջերմութիւն էր տարածում, ուստի կրակն էլ էին պաշտում:

Պարսիկները սկզբում փորձում են մեղմ միջոցներով առաջ տանել իրանց նսլատակը: Նրանք իրանց համակրող հայ նախարարներին մեծ պատիւների են արժանացնում և բարձր պաշտօններ տալիս: մինչդեռ յոյների կողմնակիցներին աշխատում են հեռու պահել ամեն տեսակ պաշտօններից: Բացի դրանից, նրանք հետզհետէ աւելացնում են հայ ժողովրդից ստացւող հարկերը և սկսում հարկ հաւաքել նայնպէս եկեղեցապատկան կալածանքներից, որ մինչև այդ ժամանակ մի շտեմնած բան էր:

Այդպիսի միջոցներով պարսիկները աշխատում էին նախապէս այնչափ ճնշել հայերին, որ նրանք իրանց թշուառութեան պատճառը քրիստոնէութեան մէջ տեսնելով, հետզհետէ կրօնափոխ լինէին:

Յազկերտի գրութիւնը եւ հայերի պատասխանը

Յազկերտը ու իր զխաւոր խորհրդական Միհրըններսէն, տեսնելով, որ ձեռք առնւած մեղմ միջոցները շատ էլ չեն ազդում հայերի վրայ, որոշում են աւելի կտրուկ միջոցների դիմել:

Նրանք իրանց մոզպետի ձեռքով մի ընդարձակ թուղթ են գրում հայոց Յովսէփ կաթողիկոսին ու նախարարներին և առաջարկում կրակապաշտութիւն ընդունել:

Այդ գրութեան մէջ նրանք խիստ կերպով անարգում էին քրիստոնէութիւնը և աշխատում ապացուցել, թէ պարսկական կրօնը շատ մեծ առաւելութիւններ ունի:

Այդ գրութիւնը ստանալով, Յովսէփ կաթողիկոսը իսկոյն ժողով է հրաւիրում հայ նախարարներից ու եկեղեցականներից: Ժողովն իր կողմից նոյնպէս մի ընդարձակ պատասխան է գրում: Նրա մէջ մի առ մի ցոյց տալով քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը, հայերը յայտնում են, թէ իրանք ոչ մի կերպ չեն փոխի իրանց կրօնը և պատրաստ են մեռնել քրիստոնէութեան համար:

Հայերի յանդուգն պատասխանը սաստիկ զայրացնում է պարսից թագաւորին: Նա հրաման է ուղարկում, որ հայոց նախարարները իսկոյն իր մօտ գան: Սրանք չըհամարձակելով դէմ կենալ թագաւորի կամքին՝ գնում են: Գնալուց առաջ նախարարները խօսք են տալիս կաթողիկոսին, որ հաստատ պիտի մնան իրանց հաւատի վրայ:

Յազկերտի մօտ գնացող նախարարներից ամենազխաւորներն էին Սիւնեաց Վասակ իշխանը, որ այդ ժամանակ Հայաստանի մարզպանն էր, սպարապետ Վարդան Մամիկոնեանը և ուրիշները:

Վասակն ու Վարդանը

Վասակը մի խելօք, լուսամիտ և փառասէր մարդ էր: Գեոկրիտասարգ հասակում, նա Մեծբոյ Մաշտոցին ամեն կերպ օգնել էր, որ Սիւնեաց երկրում դպրոցներ բանայ ու կրթութիւն տարածի: Սիւնոյն ժամանակ Վասակը շատ ընդունակ վարչական մարդ լինելով՝ ժողովրդից խիստ սիրւած էր:

Սիւնեաց երկիրը Պարսկաստանին սահմանակից լինելով, Վասակը շատ աւելի մեծ համակրութիւն էր տածում դէպի պարսիկները, քան դէպի յոյները:

Նա այնպիսի կարծիքի էր, թէ հայերին աւելի ձեռնառու է պարսիկների քերիշխանութեան փակ մեալ, քան յոյների: Վասակը յոյս ունէր, թէ պարսիկների հաւանութեամբ կարելի կը լինի նոյնիսկ վերականգնել Հայաստանի թագաւորութիւնը:

Նա մինչև անգամ երազում էր, թէ հէնց ինքը կը դառնայ Հայաստանի թագաւոր, քանի որ Միհրըններսէնի շատ մօտիկ բարեկամը լինելով, նա մեծ պատիւների էր արժանացել պարսից արքունիքի կողմից և այժմ էլ արդէն Հայաստանի մարզպանն էր:

Մամիկոնեան Վարդանը իր համոզումներով ու հայացքներով Վասակի ճիշտ հակառակն էր: Իբրեւ շատ քերմեռանդ քրիստոնեայ, նա պարսիկներին չէր սիրում ու իր ամբողջ համակրանքը Բիւզանդիայի կողմն էր: Բացի դրանից՝ նա հաւատի ու կրօնի խնդիրը յոյսը քաղաքական նկատումներից բարձր էր դասում:

Իբրեւ շատ քաջ և պատերազմական գործերին հմուտ մարդ, Վարդանը հայոց զօրքերի սպարապետն էր կարգւած:

Հէնց իրանց հայեացքների տարբերութեան պատճառով՝ Վարդանն ու Վասակը խիստ հակառակորդներ էին միմիանց:

Նախարարների կրօնափոխութիւնն ու վերադարձը

Հայ նախարարներին պարսից արքունիքում ոչ միայն սովորական պատուով չեն բնորոշում, այլ և Յագկերտը սպառնում է, որ եթէ իր կամքը չը կատարեն, ամենախիստ տանջանքների կենթարկեն և հայաստանն էլ քաղաքանդ անել կը տայ:

Նախարարները երկար տատանումներից յետոյ, որոշում են, իրանց անձն ու հայրենիքը անխուսափելի պատահափայ փրկելու համար, երեսանց կրօնափոխ լինել:

Այդ խմանալով, պարսիկները սաստիկ ուրախանում են և առաջ պարգևներ են տալիս նրանց:

Նախարարները Յագկերտին խոստանում են իրանց հայրենիքը վերադառնալով, հայ ժողովրդին էլ կըօրափոխ անել տալ: Պարսից թագաւորը նրանց մեծ թւով զօրք ու մոզեր տալով, վերադարձնում է Հայաստան: Մոզերը պէտք է պարսկական կրօնը սովորեցնէին հայ ժողովրդին և եկեղեցիները քանդելով, նրանց տեղ կրակալաշտական մեհաններ շինէին: Վասկածելով, սակայն, թէ մի գուցէ նախարարները դրժեն իրանց խոստումը, Յագկերտը Վասակի երկու որդիներին իր մօտ պատանդ է պահում:

Նախարարների կրօնափոխ լինելու լուրը Հայաստան էր հասել դեռ նրանց վերադարձից առաջ: Ամբողջ ժողովուրդն, ու հոգևորականները սաստիկ յուզել էին: Նրկիրը մի ալեկոծւած ծովի էր նմանում, երբ նախարարները մոզերի հետ Հայաստան են մտնում:

Հէնց առաջին հայկական գիւղում, ուր նրանք ոտք են դնում, կատաղի դիմադրութեան են հանդիպում: Ժողովուրդը, Ղեկուղ անունով մի ալեկալի քահանայի առաջնորդութեամբ, փախերով և բահ ու բրիչով յարձակում է պարսիկների վրայ (450 թ.):

Նախարարները ժողովրդի դայրոյթից թէ վախեցած և թէ ոգևորւած, շուտով անցնում են ապստամբների կողմը և Վարդան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ դուրս քշում պարսիկներին Հայաստանից:

Պարսիկները այդ միջոցին ուրիշ պատերազմով զրադւած լինելով, անկարող են լինում հայերից իսկոյն վրէժ առնել: Հայերն էլ օգտւելով այդ հանգամանքից, առանց ժամանակ կորցնելու, պատգամաւորներ են ուղարկում Քիւզանդական կայսրին, խնդրելով, որ շուտով օգնութեան հասնի:

Կայսրը թէև խոստանում է գօրք ուղարկել, բայց ինքն էլ ուրիշ պատերազմների բռնւած, ոչինչ չէ կարողանում անել:

Միևնոյն ժամանակ հայերը դիմում են նաև Հայաստանի բիւզանդական մասում գտնուող հայ իշխաններին և նրանց էլ օգնութեան են կանչում, սակայն սրանք էլ չեն գալիս:

Վասակի ընթացքը

Հայերին դուրսից օգնութեան չը գալու պատճառը մասամբ էլ Վասակն էր: Նա էլ իր կողմից էր նամակներ գրել բիւզանդական կայսրին և այն կողմում ապրող հայ իշխաններին, հաւատացնելով թէ պարսիկները բոլորովին չեն էլ մտածում հայերին կրօնափոխ անել, այլ թէ հայերն են կամենում պարսիկներից ապստամբել:

Միևնոյն ժամանակ, իբրև երկրի մարզպան, Վասակը սկսում է խիստ հալածանքի ենթարկել բոլոր հոգևորականներին և այն նախարարներին, որոնք աշխատում էին ժողովրդին պարսիկների դէմ զրգուել:

Նա ամեն կերպ աշխատում է մանաւանդ Վարդան Մամիկոնեանին վնասել, որն այդ ամբողջ շարժման ղեկավարն և ոգի ներշնչողն էր:

Այսպէս՝ օգուտ քաղելով այն բանից, որ Վարդանը մի փոքրաթիւ գօրքով Ադուանից երկրի սահաններումն էր գտնուում, Վասակը լուր է ուղարկում պարսիկներին, որ շտապեն նրա վրայ յարձակելու:

Պարսիկները յարձակում են, բայց մեծ պարտութիւն կրելով, յետ են բաշում:

Վարդանն էլ շտապում է Հայաստան, Վասակի հաւաքանքների առաջն առնելու:

Իրանց կրած ամօթալի պարտութիւնից յետոյ, պարսիկները աւելի են կատաղում: Նրանք մի ամբողջ ձմեռ պատրաստութիւններ են տեսնում հայերին մի լաւ պատժելու:

Աւարայրի նախատամարտը

Հայերը լսելով պարսիկների մեծ պատրաստութիւնը, իրանք էլ են պատրաստում պատերազմի: Նրանք ոչ մի տեղից օգնութիւն չը ստանալով, որոշում են իրանց սեփական ոյժերով դէմ դնել պարսից անաւոր բանակին:

Ջատիկ օրերը նոր էին անցել, երբ հայերը իմանում են, թէ պարսից գօրքն արդէն Հայաստանի սահմանն է մտել և ասպատակում է երկիրը: Սպարապետ Վարդանն իսկոյն հրաւէր է ուղարկում նախարարներին, որ շտապեն իրանց գօրքերով հաւաքել Արտաշատ քաղաքը: Հոռտով հաւաքւում են 66,000 հոգի:

Վարդանն Արտաշատում գորահանդէս է կատարում, և գօրքի բոլոր պակասութիւնները լրացնելուց յետոյ, շտապում է պարսիկներին ընդառաջ գնալ: Պարսից գօրքը արդէն հասել էր Արտազ գաւառը: Հայկական գօրքն բանակ է դնում նրանց հանդէպ՝ Աւարայր դաշտում, ծղմուտ գետի ափին:

Հայոց բանակումն էին գտնուում Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ քահանան և ուրիշ շատ եկեղեցականներ:

Պատերազմից առաջ՝ Ղևոնդ երեցն ու Վարդանը կրակոտ և ոգևորիչ ճառեր են արտասանում, բացատրելով գօրքին այդ պատերազմի նշանակութիւնը: Լուսադէմին պատարագ է մատուցանում. ամենքն էլ հաղորդւում են և խոստանում մինչև վերջին շունչը կուել իրանց հաւատի համար:

Պարսիկները այդ պատերազմում փղեր էլ էին բերել: Նրանք դուրս են բերում դրանց և կանգնեցնում դաշտի երկայնութեամբ, ամեն մի փղի աջ ու ձախ կողմը 3000 զինուոր դնելով:

Վարդանը իր գօրքը շորս մասի է բաժանում և ամեն մի մասը մի նախարարի հրամանատարութեան յանձնում: Չորրորդ մասն էլ Վարդանն իր հրամանատարութեան տակ է առնում և կանգնում պարսից բանակի աջ թևի դիմաց:

Պատերազմը սկսւում է նետաձգութեամբ, գետի երկու կողմից: Հայերը Վարդանի խրախուսանքով անցնում են գետը և ջարդում պարսից բանակի աջ թևը: Պարսիկների մէջ մեծ շփոթութիւն է ընկնում, սակայն շուտով վրայ է հասնում նրանց պահեստի գօրքը և պատերազմը նորոգւում է:

Վարդանն իր ընկերներով շրջապատւում է պարսիկներից և, քաջաբար երկար կուելուց յետոյ, բոլորն էլ ընկնում են պատերազմի դաշտում:

Դրանով էլ վերջանում է պատերազմը, որ տեւել էր ամբողջ օրը (451 թ. յունիսի 2):

Այս պատերազմում հայերի կողմից ընկածների ամբողջ թիւը 1036 հոգի էր: Դրանց մէջ բացի Վարդանից, կային և ուրիշ շատ նշանաւոր նախարարներ:

Այդ պատերազմի և նրա մէջ ընկած հերոսների յիշատակը մինչև օրս էլ տօնւում է բարեկենդանի վերջին հինգշաբթի օրը:

Աւարայրի ճակատամարտում յաղթելուց յետոյ, հայերը զինաթափ չեն լինում: Նրանք քաշուում են իրանց անառիկ բերդերն ու ամրոցները և այտեղից յարձակումներ գործելով, ահագին վնասներ են հասցնում պարսիկներին:

Այդ պատերազմից յետոյ, պարսից արքունիքում համոզուում են, որ անհնարին է հայերին բռնութեամբ կրօնափոխ անել: Յազկերտը յետ է կանչում իր զօրքը Հայաստանից և Վասակի տեղ նոր մարզպան է նշանակում: Նա կարգադրում է, որ հայերին թոյլ տան ազատ կերպով դաւանել իրանց կրօնը: Միևնույն ժամանակ նա վերացնում է այն բոլոր ծանր հարկերը, որ սովորականից զուրս զրել էին հայ ժողովրդի վրայ:

Յետոյ Յազկերտն իր մօտ է բերել տալիս Յովսէփ կաթողիկոսին, Ղևոնդ երէցին, Միւնեաց Վասակին և ուրիշ շատ նախարարների ու եկեղեցականների, որոնց ղէմ դատ է սկսում պարսից արքունիքում:

Դատաւարութեան ժամանակ շատ ամբաստանութիւններ ու շարախօսութիւններ են լինում նաև Վասակի ղէմ: Զայրացած Յազկերտը զրկում է նրան բոլոր պատիւներից և բանտարկում: Նոյնպէս բանտարկում և խիստ տանջանքների են ենթարկում Յովսէփ կաթողիկոսին, Ղևոնդ քահանային և միւս բոլոր հայ եկեղեցականներին ու նախարարներին: Դրանցից շատերը, որոնց թւում կաթողիկոսն ու Ղևոնդ քահանան, չըկարողանալով տանջանքներին դիմանալ, մեռնում են բանտում, իսկ մնացածներն էլ, տասներկու տարւայ բանտարկութիւնից յետոյ միայն, ազատ են արձակուում և հայրենիք վերադառնում (463 թ.): Վասակն էլ երկար հիւանդութիւնից յետոյ բանտի մէջ մեռնում է:

Առաջին կրօնական պատերազմից յետոյ, պարսիկները ընդմիշտ չեն հրաժարուում հայերին կրօնափոխ անելու մտքից: Ըստ ժամանակ շանցած, նրանք նորից մտածում են մեղմ միջոցներով առաջ տանել իրանց նպատակը: Մի կողմից նրանք թոյլ են տալիս հայերին ազատ կերպով դաւանել իրանց կրօնը, բայց միւս կողմից բոլոր արժանաւոր, ազնիւ ու բարեպաշտ մարդկանց հեռացնում են ամեն կարգի պաշտօններից, զրկում են պատիւներից ու անարգանքների ենթարկում: Բարձր պաշտօնների ու պատիւների արժանանում են այն հայերը միայն, որոնք համակերպուում ու գործիք են դառնում պարսից արքունիքում:

Այդ եղանակով պարսիկները այս անգամ բաւականին յաջողութիւն են ունենում, մօտ 30 տարւայ ընթացքում, շատ հայեր՝ թէ՛ նախարարներից և թէ՛ ժողովրդից՝ թողնում են քրիստոնէութիւնը և պարսից կրօնն ընդունում: Հայերը սակայն քիչ յետոյ նորից են զլուխ բարձրացնում պարսիկների ղէմ և սկսում մի շարք պատերազմներ: որ տևում են մի քանի տարի:

Այս երկրորդ կրօնական պատերազմների ժամանակ, հայկական զօրքի գլխաւոր հրամանատարն ու նրանց ռզի ներշնչողն էր Վահան Մամիկոնեանը, որը Վարդան Մամիկոնեանի եղբորորդին էր:

Վահանն էլ Վարդանի պէս շատ քաջ և անվախ մարդ էր: Նա շատ ծառայութիւններ էր մատուցել պարսիկներին և նրանց սիրելին դառել: Երբունիքի կատարեալ վստահութիւնը զրաւելու համար, նա մինչև իսկ գնացել էր պարսից մայրաքաղաքը՝ Տիգրոն, և այնտեղ հաւատաւորաւ էր եղել, բայց շուտով զղջացել էր և առիթ էր փնտրում իր յանցանքը քաւելու:

եւ այդ առիթը շատ շուտով է ներկայանում: Վրաստանում, որը նոյնպէս պարսիկների գերիշխանութեան տակ էր, ապստամբութիւն է ծագում: Հանդամանքից օգտւելով, հայ նախարարներն էլ խորհուրդ են կազմում և, քաջ Վահանին իրանց սպարապետ ընտրելով, ապստամբում են (481 թ.) ու պատերազմ յայտարարում պարսիկներին:

Այս պատերազմների մէջ Վահանը իր փոքրաթիւ զօրքով շատ քաջագործութիւններ է կատարում և ահագին վնասներ հասցնում թշնամուն: Պարսիկները վերջապէս ստիպւում են հաշտութիւն կնքել Վահանի հետ: Վահանը հետեւալ երեք պայմաններն է առաջարկում. 1. Քրիստոնէութիւնը պէտք է օրինաւոր և ազատ կրօն ճանաչւի Հայաստանում և ոչ մի հայի չըպիտի ստիպեն կրօնափոխ լինել: 2. Արժանաւոր ու անարժան մարդկանց մէջ տարբերութիւն պիտի դրւի, անարժան ու անպիտան մարդկանց չըպիտի պաշտօններ ու պատիւներ տրւեն, իսկ արժանաւորները հալածւեն: 3. Քաղաւորը չըպէտք է հաւատ ընծայի ամեն կարգի չարամիտ մարդկանց ամբաստանութիւններին, այլ ամեն ամբաստանութիւն պէտք է ինքն անձամբ քննի և այնպէս դատաստան անի:

Պարսիկներն ուրախութեամբ ընդունում են այս բոլոր պայմանները: Նրանք այլևս հրաժարւում են հայերին կրօնափոխ անելու մտքից և բաւականանում են նրանցից վերցւած սովորական հարկով (484 թ.):

Այնուհետև Վահան Մամիկոնեանը մի քանի խոշոր ծառայութիւններ է մատուցանում պարսից արքունիքին, որոնց համար թագաւորի սիրելին է դառնում և նշանակւում Հայստանի մարզպան:

Դրօնական պատերազմներից յետոյ, Հայաստանը պարսից իշխանութեան տակն է մնում դեռ էլի մօտ մէկ ու կէս դար:

Բայց ահա եօթերորդ դարում, հեղեղի նման, իրանց բնիկ հայրենիքից դուրս են թափւում արաբները և արշաւում օտար երկիրներ գրաւելու: Նրանք նաւաճում են ամբողջ Պարսկաստանն ու նրա տիրապետութեան տակ եղած բոլոր երկիրները, որնց թւում նաև Հայաստանը:

ԱՐԱՅՆԵՐԻ ԱՐՉԱՒԱՆՔԸ

Արաբները մահմեդականութիւնից առաջ

Մինչև եօթերորդ դարի սկիզբները արաբները ապրում էին Արաբիայում: Նրանք զատ-զատ ցեղերի բաժանւած, բոլորովին նահապետական կեանք էին վարում: Ամեն մի ցեղ ունէր իր ցեղապետը, որը ցեղին թէ պատերազմների էր առաջնորդում, թէ նրա դատաւորն էր և թէ կրօնապետը:

Այդ ցեղերից մի քանիսը դեռ շատ հին ժամանակներից նստակեաց կեանք էին վարում և ունէին շատ հարուստ ու գեղեցիկ քաղաքներ, իսկ շատ ցեղեր էլ թափառական կեանք էին վարում:

Նստակեաց կեանք վարողները նշանաւոր էին իրանց վաճառականութեամբ, իսկ թափառաշրջիկները պարապում էին մեծ մասամբ աւազակութեամբ:

Իրանց երկրի գերքի շնորհով, արաբները վաճառականութեան միջնորդ էին հանդիսանում հարուստ Հնդկաստանի, Փոքր-Ասիայի և Յիւպատոսի միջև: Նրանց ուղտերի կարաւաններն էին տեղափոխում այդ երկիրների բոլոր ապրանքները, որոնք յաճախ ճանապարհին կողոպտւում էին նոյն արաբների աւազակային խմբերի կողմից:

Արաբների այդ անջատ ցեղերը ոչ մի ընդհանուր կապ չունէին միմիանց մէջ: Նրանցից ամեն մէկն իր առանձին բաւբառովն էր խօսում և իր յատուկ կրօնը դաւանում: Թէև բոլոր արաբներն էլ բնապաշտ էին, այսինքն՝ նրանք աստուածներ էին համարում արեգակը, լուսինը, աստղերը և բնութեան մէջ եղած գանազան երևոյթները, բայց և այնպէս ամեն մի ցեղ իր առանձին կրօնական հասկացողութիւնները, սովորութիւններն ու իր յատուկ աստուածներն ունէր:

Միակ բանը, որ այդ ցեղերին միմիանց հետ կապում էր, Մեքքէի մօտ գտնւած ուխտատեղին էր, ուր Արաբիայի բոլոր կողմերից, տարին մի անգամ, բազմաթիւ արաբներ ուխտի էին գնում և հանդիսաւոր զոհ մատուցանում: Այդ ուխտատեղում մի սև քարի կտոր կար, որի մասին արաբներն ասում էին, թէ երկնքից է վայր ընկել, ուստի նրա սուրբ լինելը ամենքն էլ ընդունում էին: Այդ քարը մինչև օրս էլ կայ Մեքքէում, ուր ուխտ են գնում մահմեդականները աշխարհի բոլոր ծայրերից:

Նկար 12. Արաբ:

Այդպէս իրարու հետ ոչ մի ընդհանուր կապ չունենալով, արաբական ցեղերը միմիանց խիստ թշնամաբար էին վերաբերում և շարունակ ու անվերջ պատերազմներ էին մղում:

Այդ արիւնահեղ պատերազմները տարւոյ մէջ միայն մէկ ամիս էին դադար առնում: Դա այն ամիսն էր (Րամադան), երբ արաբները պէտք է ուխտ գնային Մեքքէ: Այդ ամսի ընթացքում ոչ միայն պատերազմներ չէին լինում, այլ և աւագակութիւններն անգամ դադարում էին, որպէսզի ուխտաւորները անհանգիստ չըլինէին:

• Մ ու հ ա մ մ է դ

Սօթերորդ ցարի սկզբում, Մեքքէ քաղաքից Մուհամմէդ անունով մի արաբ, տեսնելով իր ցեղակիցներին աւագակութեան բնաւորութիւնը, շարունակ միմիանց կոտորելու, արբեցող ու անառակ կեանքը, մտածում է մի հնար գտնել նրանց ուղղելու և լաւ կեանքի վարժեցնելու:

Մուհամմէդը խելօք և զգայուն մարդ էր: Իբրև ուղտապան և վաճառական, նա շատ երկիրներ էր ման եկել և այն համոզման հասել, թէ արաբների կարող են ուղիղ ճանապարհի գալ, եթէ մէկ և ընդհանուր կրօն ունենան:

Այդպիսի համոզման գալով, Մուհամմէդը սկսում է մօտիկից ուսումնասիրել քրիստոնէական, մոսլէսական և այլ կրօնները: Անգրագէտ լինելով, նա բերանացի է տեղեկութիւններ հաւաքում այդ կրօնների մասին այն բոլոր երկիրներում, ուր ինքն իբրև ուղտապան այցելում էր:

Իր ցեղակիցներին համար մի նոր կրօն յօրինելու մասին Մուհամմէդը այնչափ շատ խորն է մտածում, որ սկսում է կասկածել թէ զուցէ ինքն էլ Մոսլէսի ու Յիսուսի նման, Աստծու ուղարկած մի մարդար է:

Այդ կասկածը հետզհետէ հիւանդատ Մուհամմէդի մէջ կատարեալ հաւատ է դառնում, որից յետոյ նա հրապարակ է գալիս և սկսում ժողովրդին իր նոր կրօնը քարոզել:

Սկզբում արաբները նրան ծաղրում և խելագար են անւանում, բայց յետոյ նրա հետեւողների թիւը հետզհետէ բազմանում է և Մուհամմէդին ճանանչում են Աստծու մարգարէ:

Մուհամմէդի քարոզած կրօնը կոչւում է *Մահմեդականութիւն* կամ *Իսլամ*:

Իսլամը և նրա տարածւելը

Իսլամը քարոզում է միաստեղծութեան գաղափարը: Նա թէ Մոսլէսին և թէ Յիսուսին Աստծու մարգարէներ է ընդունում, բայց զրանցից ունիլ բարձր մարգարէ համարում է Մուհամմէտին:

Բացի կրօնական գաւառներից, Իսլամը սովորեցնում է և շատ ուրիշ կանոններ և օրէնքներ, որոնց համաձայն Մուհամմէդի հե-

տեղները պիտի կարգաւորեն իրանց առօրեայ ընտանեկան ու հասարակական կեանքը:

Իսլամի բոլոր ուսմունքները, որ Մուհամմէդի քարոզներն են համարուում, հաւաքել ու ապագրել են մի գրքի մէջ, որ կոչւում է *Հուրան*:

Մուհամմէդը տեսներով, որ իր քարոզած կրօնը արագութեամբ չի տարածուում, պատւիրում է իր հետեւողներին, որի ոյժով տարածել իսլամը: Իբրա շնորհով, Մուհամմէդի մահից շատ ժամանակ չանցած, իսլամը արաբական ցեղերի միակ կրօնն է դառնում, Հուրանի լեզուն, բոլոր ցեղերի միակ ազգային լեզուն, իսկ Մուհամմէդի յաջորդներն էլ նրանց թէ կրօնական և թէ քաղաքական պետն են դառնում: Այս վերջինները կոչւում էին *Մալիֆներ*:

Այդպէս իսլամի և մի ընդհանուր լեզուի միջոցով արաբական անջատ ցեղերը միանում և մի ընդհանուր տերութիւն են կազմում: Յետոյ նրանք խալիֆների առաջնորդութեամբ, գուրո են գալիս իրանց անապատ երկրի սահմաններից և գնում աւելի բարգաւաճ երկրներ դրաւելու և օտար ազգերի մէջ իսլամը արի ոյժով տարածելու:

Արաբական խալիֆատը

Արաբները կարճ ժամանակի ընթացքում նւաճում են Փոքր Ասիայի այն բոլոր երկրները, որ մինչև այդ ժամանակ պարսից և բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան տակն էին դառնում:

636 թւականին նրանք մտնում են Պարսկաստան: Մի քանի կատաղի կռիւներից յետոյ պարսիկները յաղթւում, անձնատուր են են լինում և ընդունում իսլամը:

Պարսից Սասանեան ցեղի վերջին Յազկերտ երրորդ թագաւորը փախչում գնում է Ասիայի խորքերը: Այդպիսով էլ վերջ է գտնում պարսից վաղեմի հզօր թագաւորութիւնը և Պարսկաստանը արաբական ընդարձակ և հզօր խալիֆայթի մի նահանգն է դառնում:

Արաբները Պարսկաստանի սահմաններից է՛լ աւելի հեռու են գնում, թէ գէպի արևելք և թէ գէպի արևմուտք և մի շատ ընդարձակ տէրութիւն հիմնում: Արաբական տերութիւնը կոչւում էր *խալիֆայթ*:

Իրանց նւաճումները չափազանց ընդարձակելով, արաբական խալիֆները իրանց մայրաքաղաքը Մեքքէից տեղափոխում են Նախ Դամասկոս և ապա Բաղդադ քաղաքները: Այդպիսով նրանք աւելի մօտենում են իրանց նւաճած երկրներին և աւելի հեշտ կերպով նրանց կառավարում:

Տիրապետած երկրներից ձեռք բերած անագին հարստութիւնների շնորհով, այդ երկու քաղաքներն էլ կարճ ժամանակի մէջ, վաճառականութեան ու լուսաւորութեան մի-մի ծաղկած կենդրոններ են դառնում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԻԶԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏՄԿ

604 թւականին արաբները մտնում են Հայաստան: Հայերն էլ են փորձում գիմաղրութիւն ցոյց տալ, բայց մեծ պարտութիւն են կրում: Արաբները շատ անգլժութիւններ կատարելով, 35 հազար մարդ զերի են տանում ու տիրում Հայաստանին:

Նրանք էլ պատիկների նման անկարող են լինում հայերի մէջ իրանց կրօնը տարածել: Արաբները բաւականանում են նրանով միայն, որ հայերը հնազանդ մնան Խալիֆի իշխանութեանը և կանոնաւորապէս հարկ վճարեն:

Այդ ժամանակից էլ Հայաստանը սկսում է կառավարւել խալիֆների նշանակած յատուկ պաշտօնեաների միջոցով, որոնք կոչւում էին *Ոստիկան կամ Ամիրա*:

Հայաստանը Արաբական տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, դարձեալ կուսխնձոր է մնում երկու հզօր տէրութիւնների միջև:

Ինչպէս որ առաջ յոյններն ու պարսիկներն էին շարունակ միմիանց դէմ պատերազմում Հայաստանին տիրապետելու համար, այժմ էլ նոյն յոյններն ու արաբներն են կռիւներ մղում այդ նպատակով: Հայերը, կամենալով իրանց վրայ ծանրացող լուծը թեթեւացանել, այս ան-

Պատժ էլ մերթ յոյների և մերթ արարների օգնութեան են դիմում:

Հայաստանը մօտ 200 տարի սոսկալի արհաւիրքների ասպարէզ է դառնում:

Արարական սոսկալի արշաւաններից, Հայաստանի տարեգրութեան մէջ ամենանշանաւորն է Պաշտ ոստիկանի առաջարկութեամբ տեղի ունեցածը (703 թէ 704թ.):

Այդ կատաղի արարը, ուղեւոր հայերեն մի լաւ դատաւ, որպէսզի նրանք այլ ևս յոյների կողմը չանցնեն, հայ իշխաններին խաբէութեամբ կանչում է Նախիջևան և աշխտեղ եկեղեցու մէջ բոլորին էլ այբում է, Յետոյ ասպատակներ է սփռում Հայաստանի զանազան կողմերը և ամեն տեղ կոտորած ու հրդեհ տարածում:

Այդ թւականը մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Հրդեհի տարի անունով:

Հայկական Նոր իշխանութիւնների երեսն զալը

Արարական տէրութիւնը չափազանց ընդարձակելով, IX-րդ դարում սկսում է հետզհետէ թուլանալ և դէպի անկում գնալ: Խալիֆների նւաճած ընդարձակ երկիրներն ու բազմազան ազգերը սկսում են միմիանց յետևից բաժան-բաժան լինել և զատ տէրութիւններ կազմել:

Արարների թուլութիւնից ուղում են օգտուել նաև հայերը: Հայ իշխանները, Սևադա անունով պարսիկ իշխանի հետ խօսք մէկ անելով, ապստամբում են արարների դէմ: Սակայն ապստամբութիւնը չէ աջողում. արարները յաղթող են հանդիսանում և Նոր թշւառութիւններ առաջացնում Հայաստանում:

Հայ իշխանները տեսնելով, որ անկարող են ապստամբութեամբ ազատել արարներից, փոխում են իրանց ընթացքը: Նրանք այս անգամ աշխատում են հնազան-

դութեամբ և թանկագին պարգևներով սիրելի դառնալ խալիֆներին ու հէնց նրանց հաւանութեամբ զօրեղացնել իրանց իշխանութիւնը:

Եւ այդ բանը նրանց յաջողում է: IX և X-րդ դարերում Հայաստանի զանազան մասերում մի քանի հայկական անկախ իշխանութիւններ ու նոյն իսկ թագաւորութիւններ են ստեղծւում, որոնք երկար ժամանակ խալիֆների հովանաւորութիւնն էին վայելում:

IV

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

Արաբական տիրապետութեան օրով ստեղծւած հայկական իշխանութիւններից ամենազօրաւորը Բագրատունեաց թագաւորութիւնն էր:

Բագրատունի նախարարների տոհմը շատ հին ծագում ունէր: Նրանք Արշակունեաց թագաւորութեան օրով էլ շատ բարձր դիրք էին վայելում և որդոց որդի թակադիր ասպետի պաշտօն ունէին:

Բագրատունիք բոլոր հայ նախարարներից ամենահարուստն էին թէ իրանց կալւածներով և թէ զրամով: Արաբական տիրապետութեան ժամանակ նրանց կալւածները այնչափ ընդարձակել էին, որ համարձակ կարող էին մի ընդարձակ տէրութիւն կազմել: Նրանք կարողանում էին իրանց հպատակ ժողովրդից մօտ 40,000 զօրք հաւաքել:

Արաբների գէմ ապստամբութեանը անյաջող վտրձերի ժամանակ, Բագրատունի Սմբատ իշխանը, որ սպարապետի պաշտօն ունէր, արաբների կողմն էր անցել և շատ մատնութիւններ կատարել: Սակայն արաբները Սմբատին էլ չըխնայելով, ուրիշ շատ հայ իշխանների հետ բռնել ու Բագրատ էին տարել:

Խալիֆը նրանց բոլորին էլ բանտարկել էր, խոստանալով ազատ թողնել այն ղէպքում միայն, երբ մահմեդականութիւն կընդունեն: Ազգին դաւաճանող Սմբատը սակայն չէր դաւաճանել իր կրօնին և մեռել էր բանտում, տանջանքների տակ: Մահից յետոյ նա կոչւել է Սմբատ Խոստովանող:

Աշոտ I Բագրատունի թագաւոր

Սմբատ Խոստովանողի Աշոտ որդին չէ յուսահատւում իր հօր եղեռնական մահից, նա շարունակում է մեծ հաւատարմութիւն ցոյց տալ Խալիֆին և առատ պարգևներով նրա սիրելին է դառնում:

Աշոտի միջամտութեամբ Բագրատի բանտում կենդանի մնացած հայ իշխաններն ազատ են արձակւում ու հայրենիք վերադառնում: Այդպիսով Աշոտը հայ իշխաններին ու ազնւականներին էլ է սիրելի դառնում:

Աշոտը ժողովրդի ու երկրի բարեկարգութեան մասին մեծ հոգատարութիւն է ցոյց տալիս: Արաբական տրշաւանքներից քարուքանդ եղած գիւղերն ու քաղաքները նորոգելով, նա ամեն կերպ աջակցում է ժողովրդի քայքայւած վիճակը բարելաւելու:

Իր բազցը վարմունքով ու հաւատարմութիւնով Աշոտը հետզհետէ այն աստիճան սիրելի է դառնում Բագրատի Խալիֆին, որ սա «Իշխանաց-Իշխանի» պատուաւոր տիտղոսն է ուղարկում նրան (859 թ.):

Աշոտն իր դիրքը աւելի ամրացնելու նպատակով, խնամիրական կապեր է հաստատում երկու գլխաւոր հայ նախարարների հետ և իր երկու ազնիւներից մէկը տալիս է կնութեան Սիւնեաց իշխանին, իսկ միւսը՝ Արծրունեաց իշխանին:

Աշոտի «Իշխանաց-Իշխան» դառնալուց շատ ժամանակ չանցած, պարսիկները ապստամբում են արաբների դէմ: Որպէսզի հայերին թոյլ չըտան Խալիֆին օգնելու, նրանք ըսզմաթիւ զօրքով մտնում են Հայաստան: Հայկական զօրքերը Երասխի ափին մի սոսկալի ջարդ են տալիս պարսիկներին և փախցնում:

Այս փառաւոր առիթից օգտւելով, հայ իշխաններն ու կաթողիկոսը, Գեինի Աստիկանի միջոցով, խնդրում են Խալիֆին, որ Աշոտին թագաւորեցնէ Հայաստանի վրայ:

Խալիֆը մտածելով, որ եթէ հայերի ցանկութիւնը չըկատարի, նրանք կարող են միանալ ապստամբ սլաւոնների հետ, համաձայնում է: Նա չէ մերժում հայերի խնդիրը մանաւանդ նրա համար, որ նրանք խոստանում էին շարունակել հաւատարիմ և հարկատու մնալ Բագդատին:

Ջատ ժամանակ չանցած, Խալիֆը թագաւորական թուր և զգեստներ է ուղարկում Աշոտին, իսկ Գեորգ կաթողիկոսն էլ խուռն բազմութեան ներկայութեամբ նրան թագաւոր է օծում (885 թ.):

Նրբ Բուզանդիայում իմանում են Աշոտի թագաւոր դառնալը, կայսրը շտապում է իր կողմից էլ թագ և արքայազններ ընծաներ ուղարկել հայոց նոր թագաւորին: Գրանով յոյները մտածում են նույնպէս հայերի սիրտը շահած լինել, որպէսզի նրանք մշտապէս արաբների կողմնակից չըմնան:

Թագաւոր դառնալուց յետոյ, Աշոտն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Ախուրեան գետի ափին գտնուող Բագարան քաղաքը և վերականգնում Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակ եղած բոլոր պալատական և վարչական կարգերը: Նա անձամբ շրջում է իր երկրի գա-

նազան կողմերը և ամեն տեղ կատարեալ խաղաղութիւն հաստատելուց յետոյ, գնում է Կոստանդնուպօլիս յունաց կայսրին տեսութեան:

Կայսեր հետ քաղաքական և առևտրական դաշն կապելով, Աշոտը վերադառնում է Հայաստան, սակայն ճանապարհին հիւանդանում ու մեռնում է Զիրակ գաւառում (890 թ.):

Հայաստանը Աշոտ I-ի յաջորդների օրով

Աշոտի մահից յետոյ Հայաստանը երկար ժամանակ նորից կորցնում է ներքին խաղաղութիւնը: Կահակալութեան համար առաջ եկած կռիւները, նախարարների ըմբոստացումները և արտաքին թշնամիների յարձակումները, քայքայում և ուժասպառ են անում հայ ժողովրդին:

Արշակունեաց թագաւորութեան օրով, Հայաստանում զահակալութիւնը ժառանգական էր, այսինքն հօր մահից յետոյ թագաւորում էր որդին: Այդպէս էին և բոլոր հարեան երկիրները: Արաբական խալիֆայութիւնը սակայն այդ ձևով չէր: Այնտեղ մեռնող խալիֆի զահր ժառանգում էր ոչ թէ որդին, այլ տոհմի պազ անդամը:

Բագրատունիներն էլ ժառանգականութեան այդ նոր ձևն են ընդունում, և այդ պատճառով ահագին պառակտումներ են սկսում Բագրատունեաց թագաւորական տոհմի մէջ:

Այդ բոլոր պառակտումներից օգուտ են քաղում ոչ միայն Հայաստանի արտաքին թշնամիները, այլ նաև հայ նախարարները: Նրանք ըմբոստանալով իրանց թագաւորի դէմ, ձգտում են Դաւանձին և անկախ թագաւորութիւններ հաստատել:

Այսպէս Արծրունիք, Աշոտի յաջորդների ղէմ ապրստամբելով, Վասպուրականում մի անկախ թագաւորութիւն են հիմնում (608 թ.): Աւելի ուշ նոյնպէս անկախ հայ փոքրիկ թագաւորութիւններ են հիմնում Վանանդ գաւառում (968 թ.), Սիւնեաց աշխարհում (970 թ.) և Լօռում (988 թ.):

Արարները ոչ միայն չեն արգելում հայ նախարարներին այդպիսի առանձին տէրութիւններ հաստատելու, այլ և ամեն կերպ նպաստում են դրանց: Այդպիսով նրանք խանդարում էին Բագրատունեաց թագաւորութեան զօրեղանալուն և հայոց ոյժերը բաժան-բաժան անելով, անզօր դարձնում լուրջ զինազրութիւն ցոյց տալու համար:

Բագրատունիների զօրեղանալը ցանկալի չէր արաբներին նաև նրա համար, որ այս հայ թագաւորներն էլ արշակունիների նման, միշտ հակաւ էին ղէպի յոյները, ուստի կարող էին Բիւզանդիայի հետ զաշնակցելով, մեծ պատուհաս լինել խալիֆաթի գլխին:

Դրա համար էլ արաբները ամեն անգամ, հէնց որ նկատում էին Բագրատունի թագաւորների մերձեցումը յոյների հետ, իսկոյն ասպատակում էին Հայաստանը և աւերումն առաջացնում:

Աշոտ III Ողորմած

Աշոտի յաջորդները, երկար ջանքերից յետոյ, երբ վերջապէս համոզուում են, որ անկարող են հայ նախարարների ըմբոստութիւնները զսպել ու մի զօրեղ հայկական տէրութիւն ստեղծել, հրաժարւում են այդ մտքից: Նրանք բաւականանում են իրանց տոհմական երկիրներով և ամբողջապէս նւիրում նրանց ծաղկեցնելու և բարեկարգելու գործին:

Եղբայրասպան պատերազմներից քայքայւած հայ ժողովուրդը այդ ժամանակից շունչ է առնում և սկսում խաղաղ աշխատանքներով զբաղել:

Այդ խաղաղ աշխատանքի շնորհով, Բագրատունեաց տէրութիւնը խիստ բարգաւաճում է, երկրագործութիւնը ծաղկում և առետուրն ու վաճառականութիւնը զարգանում են:

Այդ շրջանի թագաւորներից մեծ ուշադրութեան արժանի է մանաւանդ Աշոտ III-ը թագաւորը, որն իր հեղինակութեամբ և կատարած բազմաթիւ բարեգործութիւնների պատճառով, մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Աշոտ Ողորմած անունով:

Աշոտ III-ը հայր՝ Աբաս թագաւորը, որ նոյնպէս շատ խաղաղասէր ու շինարար մարդ էր, մեռնելուց յետոյ երկու որդի էր թողել—Աշոտ ու Մուշեղ անունով:

Աբասին յաջորդել էր մեծ որդին Աշոտը, բայց Մուշեղը ապստամբում է իր եղբօր ղէմ, ուզելով ժառանգել հօր զահր: Աբբ Մուշեղին այդ բանը չէ յաջողում, նա իր կուսակիցների օգնութեամբ մի առանձին թագաւորութիւն է հիմնում Վանանդ գաւառում, մայրաքաղաք ընտրելով Կարսը (968 թ.):

Ազգակործան կռիւները երկար չը բոբբոքելու համար՝ Աշոտը ճանաչում է իր եղբօր հիմնած նոր թագաւորութիւնը և լաւ յարաբերութիւններ հաստատում նրա հետ:

Աշոտն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Անի քաղաքը և իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձնում է իր փոքրիկ տէրութիւնը շէնացնելու ու պայծառացնելու վրայ:

Նա իր հօր՝ Աբաս թագաւորի օրինակին հետևելով, շատ կործանւած քաղաքներ ու գիւղեր վերանորոգել է տալիս, բազմաթիւ վանքեր ու եկեղեցիներ է կառուցա-

նում և բարեգործական հաստատութիւններ հիմնում, ինչպէս օրինակ՝ որբանոցներ, աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ և անեկեղանոցներ: Աւ այդ բոլոր բարեգործա-

Նկար 12. Ղօշավանք:

կան հաստատութիւնները Աշոտն ապահովեցնում է յատուկ նշանակւած եկամուտներով:

Պատմում են, որ Աշոտ Ողորմածը երբէք սեղան չէր նստում, առանց մի քանի աղքատ ու խեղճ հիւրերի:

Զինարարական և բարեգործական գործերով զբաղւելիս, Աշոտ Ողորմածը միևնոյն ժամանակ մեծ հոգ է տանում իր երկրի պաշտպանութեան մասին: Այսպէս՝ իր տէրութեան մէջ եղած բերդերի ու ամրոցների թիւը նա աւելացնում է և մի պատկառելի մշտական բանակ կազմում՝ հետևակ և ձիաւոր զօրքերից:

Աշոտ Ողորմածի թագաւորութեան օրով, Համբուն անունով արաբ զօրապետը ապստամբում է Խալիֆի

Նկար. 13. Բաղրատունիների Բարձրագոյն խորհրդարանը ղէմ, և Միջագետքն ու Ատրպատկանը տակն ու վրայ անելուց յետոյ, յարձակւում է Հայաստանի վրայ:

Աշոտն իր զօրքով մի լաւ ջարդ է տալիս Համբունին: Սա բռնւում է և Աշոտի հրամանով գլխատւում:

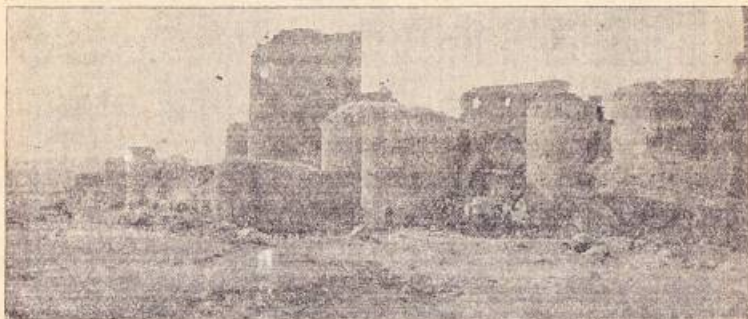
Այս ղէպքը Խալիֆին մեծ զոհունակութիւն է պատճառում: Նա Աշոտին շատ թանկագին ընծաներ է ուղարկում և Զահի-Արմէն տիտղոսի հետ թոյլատրում նրան՝ գլխին արարական ձևով չալմա փաթեթել:

Աշոտ Ողորմածը մեռնում է 29 տարի թագաւորելուց յետոյ (977 թ.):

Անի քաղաքի շինութիւնը

Բագրատունեաց խաղաղասէր ու շինարար թագաւորների ամենափայլուն գործերից մէկն էլ եղել է Անի քաղաքի շինութիւնը:

Այդ քաղաքը այժմ բոլորովին աւերակ ու անմարդաբնակ է, բայց նրա աւերակների փառաւոր մնացորդները հիացմունք են պատճառում բոլոր այցելուներին: Այդ մնացորդներից գծւար չէ հասկանալ, թէ որպիսի մեծ, հարուստ, գեղեցիկ ու անառիկ քաղաք է եղել Անին և թէ ինչպիսի շքեղ ու փարթամ կեանք են վարել այնտեղ մի ժամանակ Բագրատունեաց թագաւորներն ու հայ իշխանները:

Նկար 14. Անիի պարիսպները:

Ութերորդ դարում Անին մի փոքրիկ աւան է եղել, Շիրակ գաւառում, Ախուրեան գետի ափին:

Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմնադրի պապը, գնելով այդ գաւառը Կամսարականներից, ընտանիքով գնում բնակւում է Անիում: Դրանից յետոյ Անին հետզհետէ շէնանում և ընդարձակւում է:

Առաջին անգամ Անին մայրաքաղաք է դառնում Աշոտ Ողորմածի օրով, որից յետոյ նա սկսում է արագութեամբ մեծանալ, բազմամարդ դառնալ և զարգարւել շատ փառաւոր շէնքերով, գեղեցիկ պալատներով և մանաւանդ հոյակապ տաճարներով:

Բագրատունիների այդ փառահեղ մայրաքաղաքը շատ անառիկ գիրք է ունեցել: Արեւելեան և հարաւային կողմերից նա պաշտպանւում էր Ախուրեան գետով, որ հոսում է մի շատ խոր ձորի միջով: Արեւմտեան կողմից ընկած է Ծաղկաձորը, որ նոյնպէս շատ անմատչելի էր գարձնում քաղաքը: Բնական պաշտպանութիւնից Անին զուրկ էր միայն հիւսիսային կողմից, իսկ այդ կողմումն էլ Բագրատունիները շինել էին տուել կրկնակի հսկայական պարիսպներ:

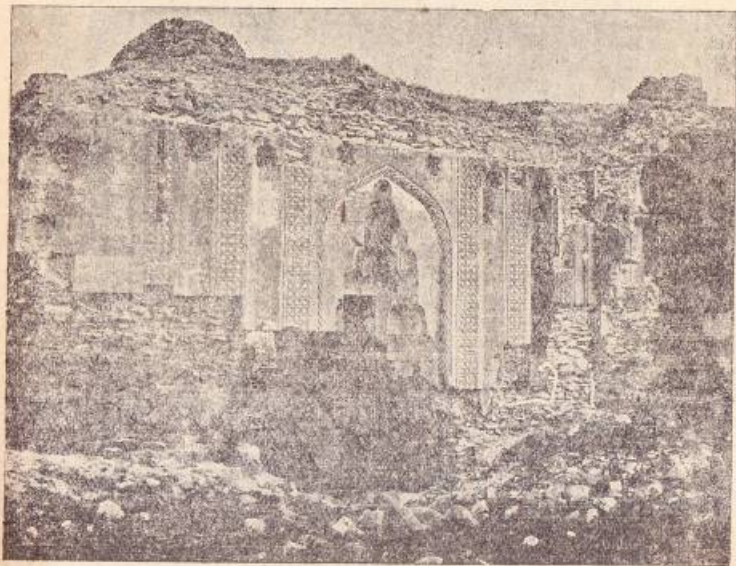
Նկար 15. Պաղիկ I-ի արձանը:

Պարիսպների մեծ մասը մինչև օրս էլ գեռ կանգուն են մնացել, իսկ քաղաքում եղած բազմաթիւ հոյակապ շինութիւններից մնացել են միայն մի քանի կիսաւեր եկեղեցիներ:

Շնթաղընութիւն կայ, թէ այդ եկեղեցիների մեծ մասը շինւել է Աշոտ Ողորմածի երկու որդիների՝ Սմբատ II-ի և Պաղիկ I-ի օրով, որոնք միմիանց յաջորդելով թագաւորել են, Աշոտից յետոյ, ամբողջ 43 տարի—Սմբատը 13, իսկ Պաղիկը 30:

Յայտնի գիտնական պրոֆեսոր Ն. Մարրի վերջին տարիներում Անիում կատարած պեղումների շնորհով, հողի տակից հայնել է Պաղիկ 1-ի շինելու առաջին Լուսաուորչի եկեղեցու մնացորդները, որոնցից կարելի է լինում հասկանալ թե՛ սրբաբնակի փառաւոր շինութիւն է այդ եկեղեցին: Նոյն եկեղեցում գտնել է նախ Պաղիկի արձանը իր ամբողջ մեծութեամբ:

Պաղիկն շինելու առաջ եկեղեցին գտնւում էր յետոյ, պրոֆեսոր Մարրը ձեռնարկել է Բագրատունիների արքունական պալատի տեղը պեղել, որ գտնուում է ծաղկաձորի վրայ, քաղաքի արեւմտեան մասում:

Նկար 16. Անիի մտտենադարանի ճակատն ու պատերը:

սում: Պեղումները դեռ վերջացած չեն, բայց բացւած յատակագծից պարզ տեսնւում է, թէ որպիսի շքեղ ու մեծ շինութիւն է եղել այդ պալատը:

Շատ նշանաւոր ու գեղեցիկ շինութիւն է եղել նաեւ Անիի մատենադարանը:

Անիի ամենանշանաւոր շէնքերի, ինչպէս և հրաշալի մայր եկեղեցու շինողը համարւում է Տրդատ ճարտարապետը, որ շատ հաշակաւոր էր իր ժամանակին:

Շինութիւնների մեծ մասը իրանց վրայ կրում են արաբական և բիզանդական ոճի խառնուրդ:

Պեղումներից գտնւած բոլոր արժէքաւոր իրերը պահւում են Անիում, արաբական տիրապետութեան ժամանակ շինւած մզկիթում, որ այժմ մուզէումի է վերածւած:

Այդ ժամանակաշրջանում քանդակագործութիւնն էլ մեծ զարկ է ստացել հայերի մէջ և արտայայտւել է մեծ մասամբ տապանաքարեր և խաչքարեր քանդակելու մէջ, որոնց մնացորդները մինչեւ այսօր էլ հիացմանը են պատճառուում շատ պեղարւեստագէտներին:

ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆԵՔԸ

Արծրունեաց թագաւորութեան վախճանը

Բագրատունեաց տէրութեան անդորը ու խաղաղ վիճակը վերջ է ստանում Աշոտ Ողորմածի որդու՝ Պաղիկ 1 մահով (1020 թ.):

Պաղիկը երկու որդի ունէր—Յովհաննէս-Սմբատ և Աշոտ: Զօր մահից յետոյ, սրանց մէջ նորից երկարատև վէճեր ու կռիւներ են ծագում գահակալութեան համար:

Այդ կռիւները այն աստիճան սուր կերպարանք են ստանում, որ հայ նախարարները դիմում են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի և վրաց Գէորգի թագաւորի միջնորդութեանը, որպէսզի հաշտեցնեն երկու եղբայրներին:

Միջնորդները որոշում են, որ Յովհաննէս-Սմբատը թագաւորէ Անիի և նրա շրջականների, իսկ Աշոտը Վրաստանի ու Պարսկաստանի սահմանակից երկիրների վրայ:

Վէճը սակայն զրանով չէ վերջանում, և Աշոտը մի քանի անգամ փորձում է գահից զրկել եղբօրն ու ինքը միայնակ թագաւորել:

ձիշղ այդ եղբայրադաւ կռիւների ժամանակ, Հայաստանի գլխին պայթում է մի նոր փոտորիկ: Տեղի է ունենում մի ահեղ արշաւանք, նման VII-րդ դարում տեղի ունեցած արարական արշաւանքի:

Նկար 17. Քանդակազործ խաչքար

Դա Սելջուկ թուրքերի արշաւանքն էր:

Սելջուկները մի կիսավայրենի ցեղ էին, որ շատ հին ժամանակից ի վեր ապրում էին Ասիայի խորքե-

րում: VI-րդ դարի սկիզբներում, նրանք նեղւելով ընդհանուր առմամբ ցեղերի կողմից, մորելիս նման դուրս են թափւում իրանց բնիկ երկրից ու գնում նոր հայրենիք որոնելու:

Հասան անունով մի թուրքի առաջնորդութեամբ, սելջուկները անցնում են Տիգրիս գետը և տակն ու վրայ անում Միջագետքը:

Խալիֆաթը այդ ժամանակ ներքին խռովութիւններից այնքան թուլացած էր, որ անկարող էր այդ կատաղի բարբարոսներին լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ:

Հասանին յաջորդում է Տուղրիլ-բէգը: Սրա առաջնորդութեամբ սելջուկները յարձակւում են Հայաստանի վրայ և ամեն ինչ իրանց ճանապարհին քանդում, այրում և աւերում են:

Ամենից առաջ նրանք յարձակւում են Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութեան վրայ: Զուր է աշխատում Սենեքերիմ թագաւորը դիմադրութիւն ցոյց տալ բարբարոսներին: Նրանք յաղթում են հայերին և սոսկալի աւերմունքներ գործելով, անցնում, մտնում են Յովհաննէս-Սմբատի երկիրը:

Այստեղ էլ հայերը մեծ ջանք են գործ դնում ուժեղ դիմադրութեամբ փրկել իրանց երկիրը աւերմունքից, բայց դարձեալ չի յաջողւում:

Սելջուկները, սակայն, չեն մնում Հայաստանում: Նրանք ահադին վիսաներ հասցնելուց յետոյ, յետ են քաշւում դէպի Պարսկաստան, և արաբներից նուաճելով ալդ ամբողջ երկիրը, վերականգնում են Պարսից թագաւորութիւնը: Տուղրիլը նոր թագաւորութեան սուլթան է հռչակւում:

Սելջուկների այս առաջին արշաւանքից սարսափած և նախատեսելով, որ այդ բարբարոսները դրանից յետոյ մի փորձանք են դառնալու Հայաստանի համար, Վաս-

պուրականի Սենեքերիս թագաւորը որոշում է օր առաջ իր գլխի ճարը տեսնել: Նա դիմում է յունաց կայսրին, առաջարկում է վերցնել Վասպուրականը և նրա փոխարէն տալ իրան Սեբաստիայ քաղաքը՝ իր շրջականերով:

Կայսրն ընդունում է այդ առաջարկը, և Սենեքերիսն իր ընտանիքով, բոլոր իշխաններով ու զօրքով տեղափոխում է Սեբաստիա (1021 թ.):

Անիի վաճառումը

Հազիւ էին հայերը սելջուկների սարսափներից յետոյ շունչ առել, երբ իմանում են, որ յունաց կայսրը մեծ զօրքով մօտենում է Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմաններին:

Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորը բոլորովին չի էլ մտածում դիմադրութիւն ցոյց տալ: Ընդհակառակը նա և Պետրոս Գեաղարձ կաթողիկոսը, սելջուկների գալիք արշաւանքներից սարսափած, և գիտենալով որ անկարող պիտի լինեն պաշտպանել, լաւ են համարում իրանց երկիրը յունաց քրիստոնեայ պետութեանը տալ, քան թողնել, որ մահմեդական բարբարոսները տիրեն նրան:

Յովհաննէս-Սմբատը ցանկանում է, սակայն, որ իր տէրութիւնը յոյներին յանձնւի միայն իր մահից յետոյ: Ոչ մի գաւակ չունենալով և իր եղբօր հետ էլ միշտ թշնամական յարաբերութեան մէջ լինելով, նա ժառանգների մասին հոգալու ոչ մի պատճառ չունէր:

Թագաւորն ու կաթողիկոսը միմիանց հետ այդպէս խորհրդակցելով, կայսրին մի թուղթ են գրում, որով հայոց թագաւորը խոստանում է մահից յետոյ Անին իր շրջակայքով նրան տալ (1023 թ.):

Կայսրն ուրախացած յետ է քաշում Հայաստանի սահմանը դեռ չըմտած:

Չատ ժամանակ չանցած կայսրը մեռնում է: Նրա յաջորդն էլ երկար չի ապրում: Վերջինս մահւան անկողնու մէջ կանչել է տալիս Կիրակոս անունով մի հայ քահանայի, որ հայոց կաթողիկոսական գործերին ծանօթ մարդ էր ու նրան յանձնում Յովհաննէս-Սմբատի թուղթը: Կայսրը պատւիրում է նրան, թէ «տար այս թուղթը, տուր քո թագաւորին և ասա նրան իմ կողմից, որ ես էլ, ինչպէս ամեն մի մահկանացու, յաւիտենականութեան շէմքի վրայ եմ կանգնած ու չեմ ուզում ուրիշի սեփականութիւնը գրաւել, թող ուրեմն յետ վերցնի իր թագաւորութիւնը և իր ժողովրդին տայ» (1029 թ.):

Այդ հայ քահանան, սակայն, չէ կատարում մեռնող կայսրի կամքը: Թուղթն իր մօտ է պահում և հինգ տարուց յետոյ տանում ու թանգ գնով ծախում է կայսեր յաջորդ՝ Միքայէլ V-ին (1034 թ.):

Նախարարական երկու կուսակցութիւններ

Երբ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորը մեռնում է Միքայէլ V կայսրը դեսպաններ է օւղարկում և Անին իր շրջակայքով հայերից պահանջում:

Այդ ժամանակ Բագրատունեաց թագաւորական զահր թափուր էր մնացել և տէրութեան գործերը վարում էին նախարարները: Դրանցից գլխաւորներն էին Վեստ Սարգիս Սիւնին և Վահրամ Պահլաւունին:

Վեստ Սարգիսը տէրութեան խնամակալ էր կարգւած և թագաւորական բոլոր զանձերը նրա ձեռքումն էին գտնւում, իսկ Պահլաւունին՝ զօրքի սպարապետն էր:

Ինչպէս առաջին կրօնական պատերազմի ժամանակ Վասակ Սիւնին և Վարդան Մամիկոնեանը, այնպէս էլ այժմ Վեստ Սարգիսն ու Վահրամ Պահլաւունին էին երկու հակառակ ուղղութեան մարդիկ:

Վեստ Սարգիսը վստահութիւն չունէր, թէ չափազանց թուլացած Հայաստանը պիտի կարողանայ երկար պահպանել իր անկախութիւնը: Նա էլ Յովհաննէս-Սրմբատ թագաւորի և կաթողիկոսի նման այն կարծիքին էր, թէ աւելի լաւ էր Հայաստանը քրիստոնեայ յոյներին յանձնել, քան թողնել, որ սելջուկները նրան տէր դառնան:

Պահաւունին, ընդհակառակը՝ խիստ զէմ էր այդ կարծիքին և չէր ցանկանում, որ երկիրը յօժարութեամբ օտար տէրութեան յանձնուի:

Բացի զրանից՝ Պահաւունին և իր կողմնակիցները չէին կամենում, որ տէրութեան խնամակալութիւնը Վեստ Սարգսի ձեռքում երկար մնայ, որ կարող էր մի օր էլ թագաւոր դառնալ: Նրանք ուզում էին Բագրատունեաց բոլոր երկիրների իշխանութիւնը յանձնել Յովհաննէս-Սմբատի եղբօր որդուն՝ Գագիկին, որը 14 տարեկան պատանի էր և միակ օրինաւոր գահաժառանգը:

Վահրամի կուսակցութիւնը աւելի զօրեղ լինելով, հայերը մերժում են յունաց կայսրի պահանջը՝ Անին յանձնել:

Հայերի բացասական պատասխանից զայրացած Միքայէլ կայսրը որոշում է զէնքի ուժով գրաւել Անին: Նա մի քանի անգամ բազմաթիւ զօրք է ուղարկում Հայաստան, բայց հայերի զօրեղ դիմադրութեան շնորհով, նրանք ջարդւում ու յետ են քաշւում:

Այդ յաղթութիւններից յետոյ, Վահրամեանները պատանի Գագիկին բերում են Անի և թագաւոր օծել տալիս, Գագիկ II անունով (1042 թ.):

Վրէժխնդրութիւնից վախեցած Վեստ Սարգիսը փախչում, ամրանում է Սուրմառի բերդաքաղաքում, իր հետ տանելով և թագաւորական գանձերը: Երիտասարդ թագաւորը զօրքով յարձակում է նրա վրայ, գանձերը

յետ խլում և նրան էլ բռնում ու բանտարկում Անիում: Թակայն Վեստ Սարգսին յաջողում է շուտով ներումն ստանալ թագաւորից և նրա սիրելին դառնալով՝ մեծ պատիւների արժանանալ:

Անի յանձնումը յոյներին:

Յոյները Անիին տիրանալու մտքից չեն հրաժարւում, Միքայէլ V-րդի յաջորդը՝ Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը, նորից բանակցութիւններ է սկսում հայերի հետ և պահանջում Անին: Մերժումն ստանալով, կայսրը նորից մի քանի անգամ բազմաթիւ զօրք է ուղարկում, սակայն հայերը, իրանց երկրի ազատութեան գաղափարով ոգևորւած, այնպիսի կատաղութեամբ են կռւում, որ ամեն անգամ էլ յոյները, մեծ ջարդ կրելով, յետ են քաշւում:

Մոնոմախ կայսրը, տեսնելով որ զէնքի ոյժով անհնարին է անառիկ Անին գրաւելը խորամանկութեան է դիմում. նա Գագիկին բարեկամական թուղթ է գրում և հրաւիրում Կոստանդնուպօլիս, որպէսզի խաղաղութեան և բարեկամութեան դաշն կապեն:

Երիտասարդ թագաւորը չի ուզում գնալ, բայց Վեստ Սարգիսն ու Պետրոս Դետաղարձ կաթողիկոսը նրան ամեն կերպ համոզում են ընդունել կայսեր հրաւերը, խոստանալով, որ իրանք հաւատարմութեամբ կը պահպանեն նրա զահը:

Կոստանդնուպօլսում հայոց թագաւորին արքայազայի կերպով ընդունելուց յետոյ, կայսրը նորից պահանջում է, որ Անին իրան յանձնուի: Բայց երբ կրկին մերժումն է ստանում, նա ձերբակալել է տալիս Գագիկին և արսորում Մարմարա ծովի կղզիներից մէկը:

Երբ այդ դժբախտ լուրն իմանում են նախարարները, խիստ իրարանցումի մէջ են ընկնում: Նրանցից ոմանք ուզում էին, որ Անին տուի վրաց թագաւորին, իսկ ոմանք էլ առաջարկում էին տալ մի ուրիշ քրիստոնեայ թագաւորի: **Ա**

Մինչ նախարարները այդ վէճի մէջն էին, Պետրոս կաթողիկոսը, յունաց կայսրից մի լաւ վարձատրութիւն ստանալով, Անիի բանալիները ուղարկում է Կոստանդնուպօլիս:

Գազիկը լսելով կաթողիկոսի և Վեստ-Սարգսեանների խոստմանազանցութիւնը, յուսահատում է և հրաժարում իր թագաւորութիւնից: Կայսրը Անիի փոխարէն նրան տալիս է Կապադովկիայի Բիզու քաղաքը, ուր նա ամուսնանում է Սեբաստիայի Գաւթի թագաւորի ազկայ հետ:

Անիի բանալիները ստանալով, կայսրը իսկոյն զօրք է ուղարկում Հայաստան իր նոր ժառանգութիւնը վերցնելու: Հայերն այս անգամն էլ անձնատուր չեն լինում: Վահրամեանները զօրքի և ժողովրդի մեծ մասի հետ միացած, որոշում են մինչև վերջին շունչը պաշտպանել իրանց անառիկ մայրաքաղաքը:

Անին պաշարւում է: Հայերն իրանց վերջին ճիգն էլ թափելով, յարձակում են յոյների վրայ և, թէև մի լաւ ջարդ են տալիս, բայց, վերջ ի վերջոյ, յաղթւում են և յանձնում Անին:

ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանին տիրելուց յետոյ, յոյները մեծ անգթութիւններ են գործում: Կառկածելով, թէ մի գուցէ հայերը նորից համախմբեն և ապստամբեն իրանց դէմ, նրանք ցիր ու ցան են անում հայաց զօրքը, ամեն տե-

սակ հալածանքների են ենթարկում նախարարներին, և նշանաւոր քաղաքներում ու բերդերում պահապան զօրքեր են դնում:

Յոյները մինչև իսկ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին էլ բռնում են և Կոստանդնուպօլիս ուղարկում:

Երկար չէ տևում, սակայն, յոյների տիրապետութիւնը Հայաստանում: Սելջուկները նորից սկսում են իրանց վայրենի ասպատակութիւնները և, յոյներին ամեն տեղից դուրս քշելով, մի կատարեալ սպանդանոց են դարձնում հայոց աշխարհ:

Սելջուկների ասպատակութիւնները Հայաստանում տևում են եօթը տարի: Այդ բարբարոսները ամեն տեղ սոսկալի կոտորած անելով, թալանում, քանդում և կրակի են մատնում: Բազմաթիւ հարուստ ու բազմամարդ քաղաքներ կատարելապէս հիմնայատակ են լինում և հողի հետ հաւասարւում:

Այդ վայրագութիւնների հանդէպ յոյները երկար ժամանակ անտարբեր էին, սակայն, երբ տեսնում են, որ սելջուկները շատ են մօտենում իրանց մայր երկրի սահմաններին, 60,000 զօրք են ուղարկում նրանց դէմ:

Յոյներին միանում են վրաց թագաւորն ու մի քանի հայ իշխաններ իրանց զօրքերով, բայց դրանք բոլորն էլ մեծ պարտութիւն են կրում և վրաց թագաւորն էլ գերի բռնւում:

Դրանից յետոյ Տուղրիլ սուլթանն ինքն անձամբ է գալիս Հայաստան և աւելի մեծ գոտադութեամբ ասպատակում այն բոլոր տեղերը, որ դեռ ազատ էին մնացել: Հատ քաղաքներ ու գիւղեր աւերելուց և անհամար կոտորածներ անելուց յետոյ, սուլթանը վերադառնում է Պարսկաստան, տանելով իր հետ բազմաթիւ հայ գերիներ:

Տուղրիլի մահից յետոյ, նրա եղբայր Ալփասլանն է գալիս Հայաստան: Նա իր ամբողջ զօրութեամբ գնում է ուղղակի Անիի վրայ, որ դեռ անմխայ էր մնացել:

Երկար պաշարումից յետոյ, վերջապէս անառիկ Անին առնուում է: Կատաղած սելջուկները այսեղ էլ շատ սոսկալի անգթութիւններ են գործում: Փառաւոր քաղաքի հոյակապ շէնքերը կրակի ճարակ են դառնում, իրանց փլատակների տակ անթիւ դիակներ ծածկելով (1064 թ.):

Ամբողջ Մեծ Հայքն այս կերպ սելջուկներից ոտնատակ ու քարուքանդ լինելով, անվնաս է մնում միայն Կարսի փոքրիկ հայկական թագաւորութիւնը:

Այդտեղի Գագիկ թագաւորն էլ հասկանալով, որ երկար չը պիտի կարողանայ հանգստութիւն վայելել, իր երկիրը յանձնում է բիւզանդական կայսրին, և նրա փոխարէն ստանալով Փոքր Հայքում Ծմնդաւ բերդը, տեղափոխուում է անտեղ (1065 թ.):

Այս եղանակով էլ վերջ են ստանում հայկական բոլոր անկախ թագաւորութիւնները:

Հայաստանին տէր դառնալուց յետոյ, սելջուկները մտնում են Փոքր Ասիայի յունական երկիրները, տիրում նրանց մեծ մասին և հաստատուում Իկոնիայում, որ Կոստանդնուպոլսից մի քանի օրւայ ճանապարհ էր:

V

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՏԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սելջուկների արշաւանքները խիստ աղետաբեր են լինում Հայաստանի համար: Բացի անխնայ կոտորածից ու աւերմունքից, այդ արշաւանքները մի անասելի գաղթականութիւն են առաջացնում: Կենդանի մնացած հայերից շատ շատերը թողնում են իրանց բնիկ հայրենիքն ու գաղթում օտար երկիրներ:

Հայերը շատ հին ժամանակներում, հարածելով պարսիկներից, յոյներից և արաբներից, նոյնպէս ստիպւած են եղել գաղթել օտար երկիրներ:

Այդ գաղթականները մեծ մասամբ հաստատուում էին Փոքր Ասիայի բիւզանդական երկիրներում, որ նրանք շատ աւելի ապահով էին զգում իրանց:

Բացի այդ, գաղթականները իրանց բնակութեան համար ընտրում էին ծովեզերայ տեղեր, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան ընդարձակ առևտրական գործով պարտադել:

Այդպիսի տեղեր էին Կոստանդնուպոլսը, Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծովափերայ քաղաքները, մանաւանդ Կիլիկիան իր վաճառաշահ նաւահանգիստներով:

Կիլիկիան իր մեղմ ու բարեխառն կլիմայի շնորհով երկրապարծութեան համար էլ մեծ յարմարութիւններ ունէր: Գեռ Մեծն Տիգրանի ժամանակ այդ երկիրը շատ ծաղկած վիճակի մէջ էր գտնուում:

XI-րդ դարի վերջերում հայ գաղթականների թիւը այնչափ էր մեծացել Կիլիկիայում, որ իրանց բազմութեամբ կարող էին մրցել տեղացի յոյն և օտար բնակիչների հետ:

Կիլիկիայում հաստատուելով, հայերը նրա զանազան կողմերում բազմաթիւ վանքեր էին կառուցել, որոնց մէջ կրօնաւորները կըրթութիւն էին օտալիս հայ երեսմաներին:

Գաղթական հայ իշխաններն էլ, ժամանակի ընթացքում, Տաւրոսի լեռնաշղթայի վրայ մի քանի ամուր տեղեր զբաղեցրելով, ամրոցներ ու բերդեր էին շինել և փոքրիկ իշխանութիւններ հաստատել:

Բիւզանդական կայսրները ոչ միայն դէմ չէին հայկական այդ փոքրիկ իշխանութիւններին, այլ և մինչև իսկ հովանաւորում էին նրանց, որովհետեւ վրանք մի տեսակ պատւարի դեր էին կատարում կայսրութեան համար, մահմեդական ցեղերի յարձակումների ժամանակ:

ՌՈՒՐԵՆԵԱՆ ԻԶԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տաւրոսի լեռնաշղթայի վրայ հիմնած հայկական փոքր իշխանութիւններից, XI-րդ դարի վերջերում նշանաւոր է դառնում Ռուբինեան իշխանութիւնը:

Այդ իշխանութեան հիմնադիր Ռուբէնը, որ Բագրատունի Գագիկ II թագաւորի ազգականներից էր, իր համար բնակութեան տեղ է բնութում Տաւրոսի բարձունքները՝ Բարձր բերդի շրջակայքում:

Այդ տեղը թէ շատ անսպասելի դիրք ունէր և թէ խիստ բազմամարդ էր հայ բնակիչներով:

Ռուբէնը օգտւելով այդ երկու հանգամանքից, շատ կարճ ժամանակից դուրս է քշում յոյն իշխաններին և իր երկիրն անկախ յայտարարում (1080 թ.):

Ջուտով մօտակայ հայ իշխանները ստիպւում են Ռուբէնի իշխանութիւնը ճանաչել, նրանց օգնութեամբ նորահաստատ հայկական անկախ իշխանութիւնը հետզհետէ աճում ու զօրեղանում է:

Ռուբէնին յաջորդում է նրա որդին՝ Կոնստանդինը (1095 թ.), որ յոյներից մի քանի ամուր բերդեր զբաղեցրելով՝ հօր թողած ժառանգութիւնը աւելի է ընդարձակում:

Կոնստանդինի օրով եւրոպական ազգերը մի ահագին արշաւանք են կազմակերպում դէպի Նրուսագէմ, Քրիստոսի գերեզմանն ու սուրբ վայրերը մահմեդականների տիրապետութիւնից ազատելու նպատակով: Եւրոպացիների այդ արշաւանքը կոչւում է Խաչակիրների արշաւանք:

Նկար 18. Ռուբինեան ձիաւոր զօրք

Կոնստանդինը յարաբերութեան մէջ է մտնում Խաչակիրների հետ. առատ պաշար է ուղարկում նրանց և առաջնորդի դեր կատարում անձանեթմ երկրում:

Խաչակիրները, մի քանի պատերազմներից յետոյ, մահմեդականներին քշում են սուրբ վայրերից և, երկրին տիրանալով, մի քանի առանձին-առանձին իշխանութիւններ են հաստատում:

Այդ կողմերում հաստատւած եւրոպացի դանազան-ազգի իշխանները, ընդհանուր առմամբ, կոչւում էին *Լատին իշխաններ*։

Կոնստանդինին իր մոտուցած ծառայութիւնների համար, Խաչակիր իշխանները մարկիզի տիտղոս են տալիս, որով էլ աւելի է բարձրանում նրա դիրքը։

Կոնստանդինի յաջորդները, շարունակելով իրանց հօր և պապի յանգուզն զօրծունէութիւնը, հարիւր տարւայ ընթացքում ամբողջ Կիլիկիայի լիակատար տէրն են դառնում և ստիպում յունաց կայսրին՝ բոլորովին հրաժարել այդ երկրից։

Այդպէս հետզհետէ զօրեղանալով, Ռուբինեան իշխաններն այն աստիճան մեծ ոյժի տէր են դառնում, որ սկսում են համարձակ պատերազմներ մղել թէ յունական՝ արգէն թուլացած՝ կայսրների, և թէ մահմեդական զօրաւոր սուլթանների դէմ։

Հայկական այդ իշխանութիւնը մեծ զօրութեան է հասնում մանաւանդ Լեոն 1/-րդ Ռուբինեան իշխանի օրով, որը Կիլիկիայի առաջին թագաւորն է դառնում։

ԼԵՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ

Լեոնը նոր էր երկրի իշխանութիւնն ստանձնել (1185 թ.), երբ միմիանց յետեից Կիլիկիայի վրայ են արշաւում Իկոնիայի, Հալէպի և Դամասկոսի սուլթանները։

Լեոնն այդ բոլոր յարձակումները մեծ քաջութեամբ յետ է մղում։

Նոյն ժամանակներում Նգիպտոսի սուլթանն (Սայահնգին), օգուտ քաղելով խաչակիր իշխանների ներքին պառակտումներից, յարձակւում է Պաղեստինի վրայ, դուրս է քշում լատիններին և նորից նւաճում Նրուսահէմն ու սուրբ երկիրը (1187 թ.)։

Ներպացիր, Դերմանիայի Փրիդրիխ Բարբարոսա թագաւորի առաջնորդութեամբ, Խաչակիրների մի նոր արշաւանք են կազմակերպում և նորից գնում սուրբ երկիրը մահմեդականներից մաքրելու։ Կիլիկիայի սահմաններին մօտենալով, Փրիդրիխը Լեոնին դեսպաններ է ուղարկում և նրանից օգնութիւն խնդրում, խոստանալով՝

Փրիդրիխ թագաւորէնց ոյց

Նկար 19. Լեոն Մեծագործ

փոխարէնը Լեոնին թագաւորական թագ ուղարկելու Լեոնն ուրախութեամբ ընդունում է Փրիդրիխի առաջարկը և առատ պաշար է հասցնում Խաչակիրներին։ Քիչ յետոյ ինքն էլ իր շքախմբով գնում է Փրիդրիխին տեսութեան։ Սակայն Լեոնին չի յաջողւում Դերմանիայի թագաւորին տեսնել, որովհետեւ այդ միջոցին թագաւորը, գետում լողանալիս, խեղդւել էր։

Այդ անակնկալ մահը թէև մի քանի տարով ուշացնում է, բայց բոլորովին չի խանգարում Լեոնի թագաւորութիւնը: Փրիզրիխի յաջորդը, Հռոմի պապի հետ համաձայնութեան գալով, շուտով արքայական թագ և առիւծանշան դրօշ է ուղարկում Լեոնին: Իսկ հայոց կաթողիկոսն էլ մեծ հանգէսով նրան օծում է Գլիկիայի թագաւոր (1198 թ.):

Շուտով Բիւզանդիայի կայսրն էլ Լեոնին թագ է ուղարկում և այդպիսով վաւերացնում հայկական նոր թագաւորութիւնը:

Նկար 20. Սիս:

Թագաւոր գառնալուց յետոյ, Լեոնն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Սիսը և սկսում իր երկրի վարչական գործերով զբաղել: Լատին իշխանների օրինակին հետեւելով, նա թէ իր արքունիքում, թէ գօրքի և թէ այլ կառավարչական գործերի մէջ, նոր պաշտօններ, եւրոպական սովորութիւններ և նիստ ու կաց է մտցնում:

Լեոնն ամեն կերպ աշխատում է, որ իր երկիրն էլ եւրոպական թագաւորութիւնների ձևով լինի:

Նա իր մօտ հրաւիրում է շատ եւրոպացիներ—ֆրանսիացի, իտալացի, գերմանացի ու անգլիացի—և նրանց պալատական ու զինւորական բարձր պաշտօններ է յանձնում:

Գլիկիայի Լեոն առաջին հայ թագաւորը, իբրև բարեպաշտ քրիստոնեայ, բազմաթիւ վանքեր է շինել տալիս ու, զրանց կից բացւած դպրոցների համար, եւրոպացի ուսուցիչներ է հրաւիրում, որպէսզի հայերի մէջ էլ ուսում ու գիտութիւն տարածւի:

Նկար 21. Լեոնի դրամը

Լեոնը մեծ հոգատարութիւն է ցոյց տալիս նաև դէպի խեղճերը, թշւառներն ու օտարականները, և այդ նպատակով էլ հիմնում է շատ հիւանդանոցներ, որբանոցներ ու հիւրանոցներ:

Այս բոլորի հետ միասին, Լեոնը մասնաւոր ուշադրութիւն է դարձնում երկրագործութեան, արհեստների ու առևտրի զարգացման վրայ:

Նրա օրով Գլիկիայում խիստ զարգանում է մանաւանդ վաճառականութիւնը: Հայոց թագաւորը մօտիկ յարաբերութիւններ է հաստատում առևտրով աւելի զարգացած ազգերի հետ և, նրանց զանազան արտօնութիւն-

ներ տալով, ամեն կերպ նպաստում է իր երկրի առևտրի ընդարձակելուն:

Այսպես եւրոպական տէրութունների հետ կապելով, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութիւնը հետզհետէ աւելի զօրանում ու հարստանում է:

Իր 34 տարւայ թագաւորութեան ընթացքում, Լեւոնը մեծ հռչակ է ստանում նաև մի շարք յաջողակ պատերազմներով: Նա առիթներ է ունենում կռիւ մղելու, ինչպէս Ստորիքի (Սիրիայի) լատին իշխանների, այնպէս էլ Իկոնիայի և այլ մահմեդական սուլթանների դէմ, որոնց բոլորին էլ յաղթելով՝ Կիլիկիան ազատ է պահում օտար յարձակումներից:

Իր քաջագործութիւնների և երկրի լուսաւորութեան ու բարգաւաճման համար կատարած գործերի պատճառով, Ռուբինեան Լեւոն I թագաւորը, մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Լեւոն Մեծագործ անունով:

Նա մեռել է 1219 թ.:

Կիլիկիայի թագաւորութիւնը Լեւոն Մեծագործի յաջորդների օրով

Պարսից, արաբացոց և յունաց զօրաւոր ու բռնակալ զրացիութիւնից ազատւելով, հայերը Կիլիկիայում ոչ պակաս զօրաւոր ու բռնակալ եգիպտական մամլուկների հարևան են դառնում:

Մամլուկները առաջ եգիպտոսի արաբական խալիֆաների թիկնապահ զօրքն էին, որ կազմւած էին բացառապէս ստրուկներից: Յետոյ, օգտւելով խալիֆաթի թուլութիւնից, նրանք ապստամբել և երկրի իշխանութիւնը իրանց ձեռքն էին դրել:

Կիլիկիայի հայ թագաւորները, մօտ երկու դար, խիստ ընդհարումներ են ունենում մամլուկ սուլթանների հետ:

Եւրոպացի քրիստոնեայ ազգերը, որոնց վրայ Ռուբինեան թագաւորները այնքան մեծ յոյսեր էին դրել, շատ քիչ են օգնում հայերին մամլուկների դէմ կռւելու:

Քրիստոնէութիւն ընդունած ազգերի մէջ դեռ V-րդ դարում կրօնական մեծ վէճեր էին սկսւել: Այդ վէճերի հետևանքն այն էր եղել, որ քրիստոնեաները բաժանւել

Նկար 22. Լեւոն V Լուսինեան

էին երեք զլիսաւոր դաւանութիւնների—յունաղաւաններ (յոյները), կաթոլիկներ կամ լատիններ (եւրոպական ազգերը) և լուսաւորչականներ (հայերը):

Դաւանական այդ բաժանումից յետոյ, յոյները շատ էին աշխատել հայերին իրանց դաւանանքին զարձնելու, սակայն նրանց բոլոր ջանքերը, պաքսիկների և արաբ-

ների նմամ, ի գուր էին անցել: Հայերը միշտ հաւատա-
րիմ էին մնացել իրանց պապենական եկեղեցու դաւա-
նանքներին:

Կիլիկիայումն էլ նոյն ուղղութեամբ լատիններն էին
աշխատում, և հէնց այդ ժամանակից է, որ հայերի մէջ
մուտք է դորձում կաթոլիկութիւնը: Թէև շատ հայ իշ-

Նկար 23- Լևոն V Լուսինեանի դամբարանը

խաններ, թագաւորներ ու նոյնիսկ բարձրաստիճան հո-
գեօրականներ կաթոլիկութիւն են ընդունում, բայց
այդ դաւանանքը հայ ժողովրդի մէջ նոյնպէս ծաւալ
չէ ստանում:

Կրօնական ատելութեամբ համակւած եւրոպացիք
Կիլիկիայի հայերին չեն օգնում մինչև իսկ այն ժամա-

նակ, երբ Ռուբինեան հայկական տոհմը վերջացել և
թագաւորական գահը եւրոպացի Լուսինեան ցեղին էր
անցել:

Մօտ երկու դար մահմեդական թշնամիների դէմ
մաքառելուց յետոյ, Կիլիկեան թագաւորութիւնը վեր-
ջապէս ուժասպառ ընկնում է եգիպտոսի մամուլէ սուլ-
թանների իշխանութեան տակ (1375 թ.):

Կիլիկիայի հայոց վերջին Լուսինեան Լևոն Վրդ թա-
գաւորը գերի է տարւում եգիպտոս, ուր 7 տարի բան-
տարկութեան մէջ մնալուց յետոյ, ազատւում և գնում է
Եւրոպա: Նրա բոլոր ջանքերը՝ եւրոպական գօրեղ թա-
գաւորների աջակցութեամբ իր կորցրած թագը ձեռք
բերելու, բոլորովին ի գուր են անցնում:

Նա յուսախար մեռնում է Պարիզում (1393 թ.) և
թաղւում Սէն-Դընիի թագաւորական գերեզմանատանը:

VI

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՊՐԱՏՈՒՆԵՐԻ ԱՆ- ԿՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ

ՎՐԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ամբողջ Հայաստանին ու Փոքր Ասիայի մի մասին տիրելուց յետոյ, սելջուկները մի ընդարձակ տէրութիւն են կազմում:

Այդ մեծ տէրութիւնը, սակայն, շատ կարճ կեանք է ունենում: Այլիասլանի որդու մահից յետոյ, սելջուկների իշխանութիւնը հետզհետէ թուլանում է: Արաբ, պարսիկ, հայ և ուրիշ գանազան ազգի իշխաններ նորից գլուխ են բարձրացնում ու զատ-զատ իշխանութիւններ և մեծ ու փոքր թագաւորութիւններ են հիմնում:

Սելջուկները իրանց իշխանութիւնները պահպանում են միմիայն Կիլիկիայի սահմանակից Իկոնիայում, ուր սուլթանները միշտ ընդհարումներ էին ունենում Բուրինեան թագաւորների հետ:

Սելջուկեան իշխանութեան անկումով, Հայաստանը դարձեալ մեծ մասամբ օտարների տիրապետութեան տակն է ընկնում: Նրա արեւելան մասը միացւած էր Պարսկաստանին, ուր թագաւորական իշխանութիւնը վերստին պարսիկների ձեռքն էր անցել: Արեւմտեան մասին տէր էին դառնի մասամբ Իկոնիայի սուլթանները և մասամբ էլ յոյները: Հիւսիսից զէպի հարաւ Հայաստանը

բաժանուած էր մի քանի մահմեդական և հայ՝ մեծ ու փոքր՝ իշխանութիւնների միջև: Հայերից յայտնի էին Սիւնեաց, Աղւանից, Վասպուրականի, Տարօնի ու Սասունի փոքր թագաւորութիւններն ու իշխանութիւնները, որ սակայն, միմիանցից հեռու ընկած և մանաւանդ մահմեդականներով շրջապատուած, անկարող էին միանալ և մի գորաւոր դիրք ընդունել:

Այդ գրութիւնը շարունակում է մինչև XVI-րդ դարը, երբ Հայաստանի հիւսիսային չորմում զօրեղանում է վրաց թագաւորութիւնը:

Վրացիք Դիորգի թագաւորի օրով, երկար պատերազմներ են մղում Գւինի, Անիի և Կարսի մահմեդական իշխանութիւնների դէմ: Նրանք Հայաստանի այդ մասը մահմեդականներից մաքրում են ու տիրում:

Դրանից յետոյ վրացիք իրանց զէնքը դարձնում են պարսից իշխանութեան դէմ: Մի քանի տարի պատերազմելուց յետոյ, նրանք զրաւում են նաև Հայաստանի արեւելեան մասը:

Վրաց ազգեցութիւնը Հայաստանի վրայ զօրեղանում է մանաւանդ Դիորգիի զստեր՝ Թամար թագուհու ժամանակ: Այդ թագուհին, շատ լուսամիտ անձն լինելով, մեծ հոգ է տանում իր բոլոր հպատակների լուսաւորութեան ու բարեկեցութեան մասին:

Թամար թագուհու օրով վրաստանում կառավարչական բարձր պաշտօններ էին վարում երկու հայազգի իշխաններ—Ջաքարիա սպասալար և Իւանէ Աթարէկ: Դրանք մեծ աջակցութիւն են ցոյց տալիս Թամար թագուհուն: Հայաստանը մահմեդականներից մաքրելու և երկիրը կառավարելու գործում:

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԱՐՁԱՒԵՆՔԸ

Ջինգիզ խան

Հայերի հանգիստ ու խաղաղ կեանքը վրաց իշխանութեան ներքոյ տեսում է ընդամենը 50 տարի:

XIII-րդ դարի սկիզբներում, Հայաստանը դարձեալ նոր և շատ աւելի սոսկալի արիւնհեղուծիւնների ասպարէզ է դառնում:

Ամեն ինչ աւերող ու կործանող հեղեղի նման, իրար յետեից Հայաստան են թափում մի քանի միմիանցից աւելի բարբարոս և կիսավայրենի ասիական ցեղեր: Այդ թափառական ցեղերը յայտնի էին թաթար, թիւրք, թիւրքմէն և այլ անուններով:

Դրանցից թաթարները թէ ամենից զօրաւորն էին և թէ աւելի հուսից էին գալիս:

Նրանց բնիկ հայրենիքը Սիբիրիայի և Զինաստանի միջև ընկած լեռնադաշտն էր: Թաթարները բազմաթիւ մանր ցեղերի բաժանւած, հովւական կեանք էին վարում և կառավարում էին իրանց ցեղապետներով: Իրանց ցեղապետներին թաթարները կոչում էին յսան:

XIII-րդ դարի սկիզբներում Մոնղոլ թաթարների ցեղապետ Ջինգիզ խանը, որ մի շատ քաջ, փառասէր ու պատերազմասէր մարդ էր, բոլոր անջատ թաթարական ցեղերին միացնում և իր իշխանութեան տակ է առնում:

Ջինգիզ խանը տեսնելով, որ թաթարները սաստիկ բազմացել և այլևս անկարող են իրանց աղքատ հայրենիքում բարեկեցիկ կեանք վարել, բազմաթիւ ցեղակիցների գլուխն անցած, գնում է նոր, հարուստ ու ընդարձակ երկիրներ գրաւելու:

Կարճ ժամանակի մէջ Ջինգիզ խանը, ամեն տեղ սոսկալի կոտորած ու հրդեհ տարածելով, նւաճում է

համարեայ ամբողջ Ասիան: Ասիայի բոլոր մեծ ու փոքր թագաւորներն ու իշխանները գահընկեց է անում և իրան հպատակեցնում:

Չատ ցեղեր, ինչպէս օրինակ՝ թիւրք, թիւրքմէն և ուրիշներ, Ջինգիզ խանի սարսափներից զարնուած, թողնում փախչում են իրանց միջին-ասիական հայրենիքը: Սրանք բոլորն էլ թաթարներից ոչ պակաս սարսափներ տարածելով, Հայաստանի վրայով անցնում և տարածւում են Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի դանազան կողմերը:

Ջինգիզ խանը նւաճում է նոյնպէս ընդարձակ Պարսկաստանը և դրանից յետոյ, երբ պատրաստւում էր արշաւել Եւրոպա, մեռնում է:

Թաթարները Հայաստանում

Ջինգիզ խանի մահով թաթարական սոսկալի հեղեղը կանգ չէ առնում:

Նրա յաջորդ խանը հրաման է արձակում իր խառնի-ճաղանճ բանակին՝ շարունակել Ջինգիզ խանի կիսատ թողած աշխարհակալութիւնը:

Թաթարները Զարմաղան անունով կատաղի զօրապետի առաջնորդութեամբ մտնում են Հայաստան (1236 թ.) և անասելի արհաւիրներ տարածում ամեն կողմ:

Հետեւեալ ձեռք է նկարագրում ժամանակակից հայ պատմագիրը թաթարների այդ արշաւանքը. —

«Սարսափելի տեսարան էր ներկայացնում այդ մեծազուլս, անմօրուս, նեղ աչքով, տափակաքիթ, կարճ ոտներով ու զիւ ձայնով բարբարոսների բազմութիւնը: Տղամարդիկ ձիերի վրայ նստած սրարշու գնում էին առջևից և սրով ճանապարհ բաց անում իրանց յետևից սայլերով եկող կանանց և երեխաների համար: Այդ բար-

բարոսները մօրեխի նման ծածկեցին ամբողջ երկիրը, անխնայ կոտորելով ամեն հասակի ու սեռի մարդկանց: Կաթնակեր մանուկներին նրանք քարերին էին խփում, մատաղահաս աղջիկներին յափշտակում էին, իսկ հասակաւորներին սրի անցկացնում: Ոչ մայրերի արտասուքներին էին ողորմում և ոչ ծերերի սպիտակ մազերին խղճում: Հայոց աշխարհը դիակներով ծածկեց և ոչ ոք չը կար որ նրանց թաղէր, որովհետեւ կենդանի մնացողները փախչում, թաղնում էին բարբարոսներից»:

Այսպէս ամեն տեղ կոտորած ու կրակ սփռելով, թաթարները նւաճում են մէկը միւսի յետևից հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու բերդերը: Չարմաղանը այն քաղաքների բնակիչներին էր խնայում, որոնք յօժարութեամբ հպատակութիւն էին ցոյց տալիս, խոստանալով տարեկան որոշ հարկ վճարել և թաթարների թշնամիների գէտ պատերազմի գնալ:

Անիի հայ և օտար բնակիչները փորձում են դիմադրութիւն ցոյց տալ: Չայրացած Չարմաղանը պաշարում է Անին, վերցնում է նրան և սոսկալի անգթութիւններ կատարում: Անիի բոլոր տներն ու եկեղեցիները կողոպտում են, իսկ բնակիչներին՝ թաթարները միմիանց մէջ բաժանելով՝ կամ կոտորում և կամ գերի են տանում:

Կարսեցիք, Անիում կատարւած սարսափներից խրատւած, շտապում են քաղաքի բանալիները Չարմաղանին ուղարկել և հպատակութիւն ցոյց տալ: Չնայելով դրան, արիւնաբեր թաթարները կարսեցիների հետ նոյն ձևով են վարւում, ինչպէս և անեցիների հետ (1239 թ.):

Չարմաղանի մահից յետոյ, նրա յաջորդ Բաշու զօրավարի առաջնորդութեամբ թաթարները շարունակում են իրանց արշաւանքը: Նրանք մտնում են Կարնոյ գաւառը, որ այդ ժամանակ Իկոնիայի սուլթանի տիրապետութեան տակ էր գտնւում: Սուլթանը փորձում է դի-

մադրութիւն ցոյց տալ նրանց, բայց շարաշար յաղթում ու փախչում է: Թաթարներն անցնում են Ծոփաց աշխարհը, ասպատակում և տներում են ամբողջ Վասպուրականն ու Տուրուբերանը և մտնում Միջագետք, ուր հարուստ ու բազմամարդ քաղաքները թալանի և կոտորածի են մատնում (1242 թ.):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՕՐՈՎ

Համարեայ թէ քովանդակ Ասիան քար ու քանդ անելուց և իրանց իշխանութեան տակն առնելուց յետոյ, թաթարական խաները սկսում են իրանց լայնածաւալ տէրութեան վարչական գործով զբաղել: Նրանք ամբողջ երկիրը բազմաթիւ մասերի են բաժանում և ստնն մի մասում մի յատուկ պաշտօնեայ կարգում: Այդ պաշտօնեաների պարտաւորութիւնն էր իրանց յանձնաժեռելով կառավարել, ժողովրդից հարկ հաւաքել և խոնին ուղարկել:

Հայաստանի վրայ կառավարիչ է նշանակւում խանի եղբայրը՝ Հուլաղու անունով: Սա Հայաստանի բոլոր բնակիչներին ցուցակագրել է տալիս և տասը տարեկանից վեր բոլոր մարդկանց, բացի կանանցից և հոգեորականներից, հարկի տակ է դնում (1254 թ.):

Թաթարական իշխանութեան ժամանակ, Հայաստանում եղած հարկահանութեան մասին հետեւեալ կերպով են պատմում ժամանակակից պատմիչները. —

«Ով հարկերի ծանրութիւնից փախչում էր, բռնւում և սպանւում էր: Իսկ ով անկարող էր լինում նշանակած հարկը վճարել, պարտքի տեղ նրա որդոյն էին տանում: Հարկը առնւում էր փողով և մանաւանդ բերքով. ամեն մի բնակիչ պարտաւոր էր տալ մի սպիտակ զրամ, 100 լիտր ցորեն, 50 լիտր գինի, 2 լիտր բրինձ, 3 հատ

տուպրակ, 2 պարան, մի նետ, մի պայտ: Բացի դրանից՝ անասուններ ունեցողը պարտաւոր էր 20 սպիտակ զրամ վճարել և 20 անասունից մէկը խանին տալ: Երկրի ծովակները, լճերը և բոլոր հանքերը իշխողների սեփականութիւնն էին կազմում: Նրանցից օգտուել ցանկացողները պարտաւոր էին նոյնպէս մի որոշ տուրք վճարել:

Թաթարական այդ ընդարձակ ու լայնատարած տէրութիւնն իր միահեծան իշխանութիւնը պահպանում է ընդամենը՝ մօտ 100 տարի միայն:

Այդ ժամանակի ընթացքում կիսավայրենի թաթարները, իրանցից աւելի զարգացած պարսիկներից և արաբներից ազդելով՝ մահմեդականութիւն են ընդունում: XIII-րդ դարի կիսումն էլ նրանց ընդարձակ տէրութիւնը, արաբականի նման, սկսում է քայքայւել և բազմաթիւ ինքնագլուխ խանութիւնների բաժանւել (1340 թ.):

Հայաստանի Աբխազիան կողմում իշխանութիւնը թիւրքմէն ցեղի ձեռքն է անցնում, արևելեան կողմում պարսիկների տիրապետութիւնն է վերահաստատւում, իսկ հարաւում քիւրդ բէկերն են զօրեղանում:

Հայաստանի ներսումն էլ մի քանի մեծ ու փոքր իշխանութիւններ են կազմւում, որոնցից ոմանք Բաղդատում նստող հուլաղուի յաջորդներին հարկատու, իսկ ոմանք էլ բոլորովին անկախ են մնում:

ԻԿՈՆՏԱՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅԻՆԵԼԸ ԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Թաթարական տէրութեան անկումից մօտ կէս դար առաջ, քայքայւել ու մաս-մաս էր եղել նաև Իկոնիայի սելջուկեան տէրութիւնը:

Այնտեղ XIII-րդ դարի սկիզբներում, սկսում է զօրեղանալ մի այլ ասիական ցեղ՝ թուրքերը, որոնք իրանց պետութեան հիմնադիր ժամանի անունով կոչւում են *Օսմանցիներ*:

Մինչև թաթարների արշաւանքը, թիւրքերը ապրում էին Միջին Ասիայում (Թիւրքեստանում): Ջինգիզ խանի արշաւանքի ժամանակ նրանց ցեղապետ Սուլէյմանն իր

Նկար 24. Օսման

ընտանիքով ու բազմաթիւ մարդկանցով փախչում է և զալիս հաստատւում Բարձր Հայքում:

Նրա մահից յետոյ, իր էրթօգրուլ որդին գնում բնակւում է Իկոնիայի սելջուկ սուլթանի երկրում և նրա մօտ ծառայութեան մտնում: Իր հաւատարմութեան և քաջութեան համար, նա Ալայէզգին սուլթանի սիրելին է դառնում և շատ բարձր զիրքի է հասնում: Միևնոյն

ժամանակ էր/թողրուլը շատ հարստանում է և ահագին կալածանքի տէր է դառնում: Իր որդին Օսմանը էլ աւելի է ընդարձակում իր հայրենական կալածանքը և աւելի ևս դորեզանում:

Այդ ժամանակ Բիւզանդական կայսրութիւնը բաւականին թուլացած լինելով, Օսմանը պատերազմում է յոյների դէմ և մի քանի ամուր քաղաքներ գրաւում: Այսէտեղ սուլթանի մահից յետոյ, երբ սելջուկեան տէրութիւնը բաժան-բաժան է լինում, Օսմանն իրան ինքնապալա թագաւոր է հռչակում և այդպիսով սելջուկեան տէրութեան փլատակների վրայ հիմնում Օսմանեան տէրութիւնը (1300 թ.), որը մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի:

ԼԱՆԿԹԱՄՈՒՐԻ ԵՐԶԱՒԱՆՔԸ

Ջինգիզ խանի հիմնած լայնատարած տէրութեան քայքայումից մօտ կէս դար յետոյ, Հայաստանը մի նոր ազնտալի թաթարական արշաւանքի է ենթարկւում:

Ջինգիզ խանի շառաւիղներից մէկը, Լանկթամուր կամ Թիմուրէնի (կազ Թիմուր) անունով մտածում է նորից վերականգնել թաթարական տէրութիւնը: Նա Միջին Ասիայի թաթարական թաթարներից մի նոր ու ահռելի արշաւանք է կազմակերպում: Մրժրգանդ մայրաքաղաքից Լանկթամուրը դուրս գալով, գնում նւաճում է այն բոլոր ազգերն ու երկիրները, որ մի ժամանակ թաթարական տիրապետութեան տակ էին:

Այս թաթարական արշաւանքը նոյնպէս խիստ ազնտարեք է լինում այն բոլոր տեղերի համար, ուր ոտք է դնում Լանկթամուրը: Պարսկաստանն ու Հնդկաստանը ողողւում են արիւնով, մարդիկ անխնայ կոտորւում և կտրւած գլուխներից բուրգեր են կազմւում: Մարդաշատ

ու հարուստ քաղաքները նորից կործանւում ու կրակի են մատնւում:

Լանկթամուրը, այսպէս տակն ու վրայ անելով ամբողջ Պարսկաստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանն ու Ասորիքը, գալիս մտնում է Հայաստան (1387 թ.):

Ջատ հայեր առաջուց արդէն յսած լինելով Լանկթամուրի կատարած սոսկումները, նախօրոք թողել վախել էին լեռներն ու անմատչելի տեղեր: Թակալն այդպիսով նրանք չեն փրկւում թաթարական ազէտներից: Մօտ հինգ տարի շարունակ Լանկթամուրի խառնիճազանճ զօրքը անպատմելի սարսափներ է տարածում Հայաստանի բոլոր կողմերում: Բազմաթիւ քաղաքներ ու գիւղեր կողոպտւում ու կրակի են մատնւում, բնակիչներին կոտորւում կամ գերի են տանւում, իսկ կենդանի մնացածներն էլ փախչում, լեռներն են ապաստանում:

Լանկթամուրի գայրոյթին ու կատաղութեան զոհերն եղան մանաւանդ Վան և Արճէշ քաղաքները:

Այս բոլորի հետեանքն այն է լինում, որ երկիրը մի քանի տարի անմշակ է մնում, մարդիկ վար ու ցանքս չեն անում, ուստի և թաթարական արհաւիրքներին հետեւում է սոսկալի սովը (1393 թ.): Պատմում են, որ այդ սովի ժամանակ, մարդիկ ուտելու ոչինչ չը գտնելով, սկսել են միմիանց միս ուտել, այրը կերել է իր կնոջը, իսկ ծնողները՝ իրանց հարազատ զաւակներին:

Ամբողջ Մեծ Հայքը նւաճելուց յետոյ, Լանկթամուրն անցնում է Փոքր Հայք: Թաթարների այդտեղ կատարած զազանութիւնները դերազանցում են մինչև այդ ժամանակ բոլոր եղածները: Պատմում են որ Սեբաստիա քաղաքն առնելուց և ամբողջովին հիմնայատակ անելուց յետոյ, Լանկթամուրը մարդկանց ու կանանց կապել է տւել ձիերի պոչերից և բաց թողել դաշտի մէջ, ապա մանուկներին էլ ձիերի ոտքերի տակ կոխտել տւել և

մօտ 4,000 հայ գինուր էլ կենդանի թաղել: Այդ կենդանի թաղած գինուրների տեղը կոչւել է սև հողեր:

Սերաստիայից Լանկթամուրը մտնում է Օսմանեան երկրի սահմանները, որն արդէն մի գօրաւոր տէրութիւն էր:

Դրանից առաջ օսմանացիք ոչ միայն Իկոնիայի սուլթանութեան ամբողջ երկիրներին էին տէր դառել, այլ և նաեւ էին բիւզանդական շատ երկիրներ՝ թէ Փոքր Ասիայում և թէ Լեւոնական օսմաններում:

Լանկթամուրի Օսմանեան երկիրը մտած միջոցին, սուլթան Բայազէդը Պոստանդնուպօլսի պաշարումով էր զրադւած: Լանկթամուրի գալը լսելուն պէս, Բայազէդը իսկոյն թողնում է բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքի պաշարումը և զալիս է Լանկթամուրի առաջը կտրելու: Սակայն Լանկթամուրը յաղթում է, բռնում օսմանեան սուլթանին և փակում երկաթէ վանդակի մէջ:

Այդ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Լանկթամուրն ահագին աւարով ու բազմաթիւ զերիներով վերադառնում է Սըմրղանդ, ուր և շատ ժամանակ շանցած մեռնում է (1405 թ.):

Հայաստանը թաթարներից յետոյ

Լանկթամուրի մահից յետոյ, նրա մեծ տէրութիւնը նոյնպիսի արագութեամբ է քայքայւում, ինչպէս որ քայքայւել էր Զինգիզ խանի տէրութիւնը:

Բոլոր նաեւած ազգերն ու ցեղերը միմիանց յետելից գլուխ են բարձրացնում և նորից անկախութիւն ձեռք բերում:

Այս շրջանում հայաստանը դարձեալ անվերջ պատերազմների ասպարէզ է դառնում Լանկթամուրի յաջորդների և ապստամբ քիւրդ, թիւրքմէն և այլ ցեղապետների համար: Դրանցից ամենից աւելի զօրեղանում է

Միջագետքի թիւրքմէն Ուզուն-Հասանը, որը պարսից զահը բարձրանալով, Պարսկաստանի ու Հայաստանի միահեծան տէրն է դառնում (1468 թ.):

Այդ ժամանակներից սկսած, պատերազմների մի նոր շարք է սկսւում Հայաստանի հողի վրայ, նման այն պատերազմների, որ մի ժամանակ տեղի ունէին պարսից տէրութեան և բիւզանդական կայսրութեան միջև:

Այժմ, սակայն, այլևս չըկար բիւզանդական կայսրութիւնը: Օսմանցիք, Մահմմէդ II սուլթանի օրով, արդէն գրաւել էին Պոստանդնուպօլիսը (1453 թ.) և իրանց մայրաքաղաքն այնտեղ տեղափոխելով, տէր էին դառել այդ կայսրութեան բոլոր երկիրներին: Այժմ օսմանցիք էին որ բռնել էին Բիւզանդիայի տեղը և շարունակում էին նոյն պատերազմները:

Այդ կործանարար պատերազմները փոփոխական բախտով տևում են աւելի քան երկուսուկէս դար: Այդ շրջանում Հայաստանը երբեմն պարսից, երբեմն օսմանացոց տիրապետութեան տակն է ընկնում:

Հայ ժողովուրդը այդ պատերազմների ժամանակ նոյնքան նեղութիւններ ու տառապանքներ է կրում, որքան թաթարական և այլ արշաւանքների ժամանակ: Բացի թալանելուց, կրակի ու սրի ճարակ դառնալուց, հնչիւրը մեծ բազմութեամբ ստիպւած էին մի քանի անգամ, կամովին կամ բռնի կերպով, իրանց հայրենիքը թողնել և օտար երկիրներ գաղթել: Եւ այդ գաղթականութիւնները աւելի ու աւելի էին նւազեցնում հայ ժողովրդի թիւը, քան բոլոր պատերազմներն ու կոտորածները:

Շ ա հ Ա ր ա ս

Պարսկա-թիւրքական պատերազմների շրջանում տեղի ունեցած գաղթականութիւններից, ամենից նշանաւորը պարսից շահ Աբասի օրով կատարւածն է:

Երբ շահ Աբասը պարսից զահի վրայ է բարձրանում, ամբողջ Հայաստանն արդէն օսմանցիների իշխանութեան տակ էր բնկել:

Օսմանցիք այնպիսի խիստ հալածանքներ են սկսում հայերի դէմ, որ սրանք, ահագին բազմութեամբ գաղթում են զանազան օտար երկիրներ: Նրանցից շատերը, ինչպէս և Մելքիսեղեկ կաթողիկոսը, անցնում են Պարսկաստան և Աբաս շահի հովանաւորութեան տակ են մտնում:

Ինչպէս որ Մեծն Տիգրանը չափազանց մեծ նշանակութիւն էր տալիս յոյն և ուրիշ լուսաւոր ազգերի գաղթականներին, նոյնպիսի նշանակութիւն է: շահ Աբասն էր տալիս հայ գաղթականներին: Նա կամենում էր Պարսկաստանի վաճառականութիւնն ու արհեստները հայերի միջոցով զարգացնել:

Այդ պատճառով իր հովանաւորութեանն ապաւինող հայերին նա շատ սիրով է բնդունում և բնակութեան տեղեր է տալիս:

Իրանց յօծար կամքով Պարսկաստան գաղթած հայերի թիւը, սակայն, շատ էլ մեծ չէր, ուստի շահ Աբասը մտածում էր յարմար առիթից օգտւելով, առկի մեծ շափերով իրագործել իր վազուցւայ նպատակը:

Չատ ժամանակ չանցած, շահ Աբասը, օգուտ քաղելով թէ հայերի և թէ քիւրդ բէկերի դժգոհութիւններից, որոնք նոյնպէս զանգատաւոր էին օսմանցիներից, բազմաթիւ զօրքով յարձակւում է Ատրպատկանի վրայ: Նա զրուում է Թաւրիզը, մտնում է Հայաստան և տիրում Երևանին: Այգտեղից շահ Աբասը անպատակներ է ցրում ամեն կողմ, որոնք ուր որ հասնում են, ամեն ինչ թալանում ու քանդում են: Նրանք շահի կարգադրութեամբ բազմաթիւ ժողովուրդ են դերում և Պարսկաստան տեղափոխում:

Իր արշաւանքը շարունակելով, շահ Աբասը հասնում է մինչև Կարս: Այգտեղ նա խմանում է, որ օսմանցիք ահագին պատրաստութեամբ դալիս են իր վրայ: Չվստահանալով իր ոյժին, թէ պիտի կարողանայ զօրաւոր թշնամուն դիմագրել, շահ Աբասը որոշում է յետ նահանջել:

Հ ա յ ն ր ի գ ա ղ թ ք

Իր նահանջի ժամանակ, շահ Աբասը բազմաթիւ հայ գաղթականներ իր հետ Պարսկաստան է տանում:

Նա Հայաստանի արևելեան զանազան գաւառները զօրագնդեր է աւղարկւում, հրամայելով, որ հայ ժողովրդին իրանց ամբողջ բնութիւններով և ստացւածքներով Պարսկաստան գաղթեցնեն: Նա խստիւ պատկերում է իր զօրավարներին, որ գաղթել չըցտեկացողներին անխնայ սպանեն, իսկ գաղթողների էլ տունն ու տեղը կրակի տան այրեն:

Այդ եղանակով շահ Աբասը մտածում էր Ատրպատկանի սահմանակից երկիրները բոլորովին աւերակ դարձնել որպէս զի օսմանցիք հնաբաւորութիւն չունենան այդ հարուստ ու բարեբեր երկրին մօտենալու և նրան յետ խլելու:

Օսմանցիների արագութեամբ մօտենալու պատճառով, գաղթը շատ շտապ կերպով է կատարւում: Պաղթողները հազիւ են կարողանում իրանց ունեցածի մի չնչին մասը հետները վերցնել, մնացած բոլոր հարստութիւնը կրակի են մատնում: Օսմանցիների առջևից շտապով յետ նահանջող պարսիկները, հայ գաղթականներին քշում են ոչխարների հօտի նման, իսկ լետ մնացողներին անխնայ կերպով սպանում ու կոտորում են:

Մանաւանդ սոսկալի է լինում գաղթականների Արաքս գետից անցնելը: Գետի վրայ կամուրջ չկար, պիտի անցնէին լաստերով: Օսմանցիք վրայ էին հասնում, ուստի հարկաւոր էր շտապել: Նկատելով այդ, շահ Արասը հրամայում է լաստերով միայն զօրքին փոխադրել, իսկ գաղթականներին ստիպել, որ լողալով անցնեն:

Բազմաթիւ հայեր, մանաւանդ կանայքն ու երեխաները, որոնք լողալ չգիտէին, զոհ են գնում վարարած Արաքսի ալիքներին:

Նկար 25. շահ Արաս

Այդ նոյն ժամանակ շահ Արասը գաղթեցնում է նաև Արաքսի ափին գտնուող հարուստ Զուղա քաղաքի բնակիչներին: Պարսիկները Զուղան էլ են կրակի մատնում և այրում (1605 թ.):

Բազմաթիւ նեղութիւններով ու տառապանքներով Պարսկաստան տարւած հայ գաղթականներին շահ Արասը

շատ լաւ վերաբերմունք է ցոյց տալիս: Նա նրանց բնակեցնում է իր Սպահան մայրաքաղաքում ու նրա շրջակայքում, իսկ Զուղայեցիներին յատուկ տեղ է տալիս Սպահանի հարաւային կողմում, ուր նրանք մի նոր քաղաք են հիմնում Նոր-Զուղայ անունով:

Բացի դրանից՝ շահ Արասն իր տարած հայ գաղթականներին, ինչպէս և Պարսկաստանում ապրող բոլոր հայերին, թէ կրօնի կառարեալ ազատութիւն և թէ ամեն տեսակ արտօնութիւններ է տալիս: Այդ բոլորի շնորհով հայերը, մանաւանդ Նոր-Զուղայեցիք, կարճ ժամանակի մէջ, նորից շատ հարստանում և բարեկեցիկ վիճակի տէր են դառնում:

ՂԱՐՍԻ ԵՎ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ

Պարսից տիրապետութեան օրով Հայաստանը, ինչպէս և ամբողջ Պարսկաստանը, բազմաթիւ մասերի էր բաժանւած, որոնցից ամեն մէկը, Հայաստանի նախկին նախարարութիւնների նման, մի-մի առանձին և կիսանկախ իշխանութիւն էր կազմում: Պարսկաստանի այդ իշխանութիւնները կոչւում էին խանութիւններ, իսկ իշխանները՝ խաներ:

Ամեն մի խան, հայ նախարարների նման, իր երկրի սահմաններում կատարեալ ինքնիշխան էր: Նա պարտաւոր էր միայն պարսից թագաւորին մի որոշ տուրք վճարել և իր զօրքով պատերազմի ժամանակ նրան օգնել:

Այդ կիսանկախ պարսից խանութիւնների սահմաններում ապրող բոլոր հայերը, սակայն, միևնոյն վիճակի մէջ չէին գտնուում: Ղարաբաղի (Սիւնեաց և Վրցախի նահանգները) հայերը, պարսից տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, կարողացել էին իրանց լիւնստ երկրի

շնորհով, դեռ ևս իրանց կիսանկախ դրութիւնը պահպանելու նրանք ունէին իրանց հայ իշխանները, որ կոչուում էին Մելիքներ:

Ամեն մի հայ մելիք, իր փոքրիկ երկրի սահմաններում, նոյնպէս ինքնիշխան տէր էր, ինչպէս և պարսիկ խանը իր աւելի ընդարձակ երկրում:

Մելիքն էր կառավարում իր հպատակ ժողովրդին և միջնորդ հանդիսանում սրա և՛ իրանից աւելի մեծ իշխանութիւն ունեցող՝ խանի միջև: Ինչպէս որ խանն էր պարտաւոր շահին տուրք վճարել և օգնել պատերազմի ժամանակ, այնպէս էլ մելիքը պարտաւոր էր տուրք տալ և օգնել խանին:

Հայ մելիքների իշխանութիւնը ժառանգական էր. հօր մահից յետոյ մելիք էր դառնում անդրանիկ որդին, իսկ միւս եղբայրները կոչուում էին բէկեր:

Ղարաբաղի հայ մելիքութիւնները թւով հինգ էին, որոնց ընակիչների ամբողջ թիւը 300,000-ի էր հասնում: Դրանցից երկու մասը հայեր էին, իսկ մի մասը թիւրքեր կամ պարսիկներ: Իւրաքանչիւր մելիք իր բերդն ու ամրոցն ունէր, և պէտք եղած ժամանակ նա պաշտպանում էր իր փոքրիկ զօրագունդի օգնութեամբ:

Մելիքների ճգտումները և Մեծն Պետրոս

Պարսից խաները, հայ նախարարների նման, համարեայ թէ երբէք հաշտ չէին ապրում միմիանց հետ. նրանք կամ իրարու դէմ կուռում և կամ մի՛ բանիսը միա՛նալով՝ շահի դէմ էին ապստամբում:

Այդ անվերջ կռիւներն ու արտաքին թշնամիների յարձակումները, XVIII-րդ դարի սկզբներում մեծ շփոթութիւններ էին առաջացրել ամբողջ Պարսկաստանում,

որոնց պատճառով պարսից շահի իշխանութիւնը սաստիկ թուլացել էր:

Ահա հենց այդ թուլութիւնից ու շփոթութիւններից կամենում են օգուտ քաղել Ղարաբաղի հայ մելիքները: Նրանք մտածում են մի քրիստոնեայ տէրութեան օգնութեամբ թօթափել պարսից լուծը և՛ մի անկախ հայկական իշխանութիւն ստեղծել:

Այդ նպատակով նրանք մի դադտնի ղեսպանութիւն են ուղարկում Եւրոպա: Դեսպանութեան գլուխն էին Հնդկաստանցի մի հայ՝ Իսրայէլ Օրի և մի վարդապետ՝ Մինաս անունով:

Դեսպանութիւնը մի քանի եւրոպական իշխանների ու թագաւորների հետ տեսակցելուց և օժանդակութեան խոստումներ ստանալուց յետոյ, անցնում է Պետերբուրգ ռուսաց Մեծն Պետրոս կայսեր աջակցութիւնն ևս խնդրելու (1706 թ.):

Ռուսաստանը Մեծն Պետրոսի օրով սկսել էր սաստիկ զօրեղանալ ու ընդարձակել: Այդ լուսամիտ կայսրն անձամբ ճանապարհորդած լինելով եւրոպական զանազան երկիրներում, տեսել էր, թէ ինչպէս իր երկիրն ու ժողովուրդը սաստիկ յետ են մնացել եւրոպական լուսաւորութիւնից: Ռուսաստան վերադառնալով, նա սկսել էր բռնի միջոցներով իր երկրի բոլոր հին կարգերն ու սովորութիւնները տապալել և եւրոպական կարգ ու կանոն մտցնել:

Մեծն Պետրոսի ամենամեծ ձգտումներից մէկն էլ այն էր, որ Ռուսաստանը նոյնպէս ծովային հաղորդակցութիւններ ու նաւատորմիդ ունենայ: Մինչ այդ ժամանակ Ռուսաստանի սահմանները ծովերից դեռ շատ հեռու գտնւելով, ռուսները զուրկ էին մնացել զուրսի աշխարհի հետ հաղորդակցելու հեշտ միջոցներից: Դրա համար էլ Ռուսաստանը, մինչև Մեծն Պետրոսի թագաւորու-

թիւնը, մի տեսակ փակւած կեանք էր վարում և անկարող, օտարների հետ յաճախ շփւելով, արագութեամբ առաջադիմել:

Իր երկիրը այդ զբաղմունքից դուրս հանելու մրտքով,

Նկար 27. Մեծն Պետրոս

Մեծն Պետրոսը մտածում էր Ռուսաստանի սահմանները այն աստիճան ընդարձակել, որ նա թէ հիւսիսից և թէ հարաւից մօտ լինի ծովերին: Հիւսիսում արդէն ընդարձակ նւտճումներ կատարելով, նա մօտեցել էր Բալտիկ ծովին և նրա մօտ մի նոր քաղաք հիմնել, Պետերբուրգ անունով: Այդտեղ էլ նա Մօսկւայից տեղափոխել էր իր գահը:

Սակայն զրա՞նով լրացած չէր Մեծն Պետրոսի ընդարձակ ծրագիրը: Նա ցանկանում էր հարաւից էլ Սև ու Կասպից ծովերին մօտենալ, որպէսզի այդ կողմերից նոյնպէս Ռուսաստանը արտաքին աշխահի հետ հաղորդակցութեան միջոյններ ունենայ:

Ահա այդպիսի ծրագիրներով տոգորւած Մեծն Պետրոսին է ներկայանում Ղարաբաղի մելիքների ուղարկւած դեսպանութիւնը:

Մեծն Պետրոսը շատ ուրախութեամբ և սիրով է ընդունում հայ դեսպաններին, մտածելով, որ ինքը կարող է օգուտ քաղել այդ հանդամանքից և հայերի օգնութեամբ նւտճել պարսիկներից Կասպից ծովի արեւելեան ու հարաւային երկիրները:

Նա ամեն տեսակ խոստումներ է տալիս հայ պատգամաւորներին, և Իսրայէլ Օրին՝ դեսպանի պատրւակով, ուղարկում է Պարսկաստան, այնտեղի գործերի զբաղմունքն իմանալու և հայերի ապստամբութիւնը պատրաստելու համար:

Ի. Օրին Պարսկաստանի գործերին մօտիկից ծանօթանալուց և հայ իշխանաւորների հետ տեսակցելուց յետոյ, վերադառնում է Պետերբուրգ ու յայտնում Մեծն Պետրոսին, թէ հայերը պատրաստ են ապստամբութեան և միայն մի նշանի են սպասում:

Դատիթ ըէկ

Այն ժամանակ, երբ դեռ հայ դեսպանները բանակցութեան մէջ էին Մեծն Պետրոսի հետ, Պարսկաստանում մեծ շփոթութիւններ ու խռնակութիւններ են ընկնում: Մի կողմից կովկասեան լեռնականներն են ասպատակում հայկական նահանգները: Իսկ միւս կողմից խաները իրարու հետ կռւում:

Այդ շփոթութիւնից օգտուելով, Մեծն Պետրոսը իր զօրքով մտնում է Պարսից տէրութեան սահմաններն ու զբաւում Գերբենտը, Բագուն ու Գիլանը:

Ղարաբաղի մելիքները, առիթը շատ յարմար համարելով և վստահանալով ռուսած կայսրի տաժ խոստումներին, որոշում են ապստամբութեան զրօշակ բարձրացնել: Նրանք զիմում են իրանց հայրենակից Դաւիթ Բէկին, որ վրաստանում մեծ անուն էր հանել, իբրև քաջ և փորձառու զօրապետ, և հրաւիրում նրան հայկական շարժման գլուխ կանգնել:

Դաւիթ Բէկը մի խումբ կտրիշ հայերի հետ գալիս է և սկսում գործել:

Կարճ ժամանակի մէջ Դաւիթ Բէկի շուրջն են հաւաքւում հետզհետէ, աւելի քան մի քանի հազար զինւած հայեր, որոնք հմուտ հրամանատարի առաջնորդութեամբ մի շարք փառաւոր յաղթութիւններ են տանում թէ Ղարաբաղը ասպատակող լեռնական ցեղերի և թէ պարսից խաների դէմ:

Դաւիթ Բէկն իրան բնակութեան տեղ է ընտրում Հալիձոր աւանը, ուր մի ամուր բերդ շինելով, այնտեղից է շարունակում իր պատերազմական գործողութիւնները (1724 թ.):

Ջրջակայ պարսից խաները, Ղարաբաղի հայերի յաջողութիւնները տեսնելով, միանում են և հայերից շատ աւելի մեծ ոյժով յարձակւում Հալիձորի վրայ, սակայն յաղթւում են և մեծ կորուստով յետ քաշւում:

Ելգալէս ամբողջ Սիւնեաց երկիրը ասպատակներից մաքրելով ու խաների զօրութիւնը խորտակելով, Դաւիթ Բէկն իր իշխանութիւնն է հաստատում այդ երկրում:

Այդ միջոցին Պարսկաստանի վրայ են յարձակւում նաև օսմանցիք:

Սրանք անարգել առաջ գնալով, հետզհետէ զբաւում են Նրեանը, Նախիջևանը, Թաւրիզն ու Համազանը: Օսմանցիք մի զօրաբաժին էլ ուղարկում են Դաւիթ Բէկի վրայ:

Հայերը, մասամբ օսմանցիների զօրութիւնից սարսափած, մասամբ էլ Դաւիթ Բէկի իշխանութիւնից դժգոհ, երես են դարձնում նրանից և մինչև իսկ նրա թշնամիների կողմն են անցնում: Դաւիթ Բէկին հաւատարիմ են մնում ընդամենը մօտ 450 հայեր:

2նայելով այդ չնչին ոյժին, Դաւիթ Բէկն ու իր կողմակիցները այնպիսի քաջութեամբ ու հմտութեամբ են կռւում օսմանցիների անհամեմատ աւելի մեծ զօրքի դէմ, որ վերջնական յաղթութիւնը հայերի կողմն է մնում: Օսմանցիք շփոթւած փախուստի են գիմում:

Երբ պարսից շահը լսում է Դաւիթ Բէկի տարած փառաւոր յաղթութիւնները օսմանցիների դէմ, շատ թանկագին ընծաների հետ, մի հրովարտակ է ուղարկում, որով հաստատում է նրան Սիւնեաց իշխանութեան մէջ, տալով նրան իշխանաց իշխան տիտղոսը և իր անունով դրամ կտրելու իրաւունք: Սակայն Դաւիթ Բէկն այդ արտօնութիւնը երկար չէ վայելում և մեռնում է (1782 թ.):

Դաւիթ Բէկի մահից յետոյ, Սիւնեաց երկրի անկախութիւնն էլ հաղիւ մէկ տարի է տևում: Օսմանցիք կրկին անգամ և աւելի մեծ զօրքով յարձակւում են Հալիձորի վրայ, առնում են բերդը և բոլոր բնակիչներին սրի անցկացնում:

Թէ այդ ժամանակ և թէ դրանից առաջ հայերը մի քանի անգամ գեոպանութիւններ են ուղարկում Պետերբուրգ և ռուսաց կայսրից օգնութիւն խնդրում օսմանցիների դէմ: Նրանց բոլոր խնդիրները, սակայն, ապարդիւն են անցնում: Պետրոս Մեծը այդ ժամանակ շատ

աւելի կարեւոր պորժերով պրագւած, ոչ միայն անկարող էր հայերին օգնել, այլ և իր պրաւած Կառպից ծովեզերեալ երկիրներէից յետ էր քաշել իր զօրքը: Այդ երկիրների գրաւումը նա յետաձգել էր մի ուրիշ աւելի յարմար ժամանակի:

Ռուսական նաւանումները Հայաստանում

Մեծն Պետրոսից ոչ մի օգնութիւն չըստանալը բոլորովին չէ լուսահառեցնում պարսից և օսմանցոց լուծերի տակ տառապող հայերին: Նրանք Մեծն Պետրոսի յաջորդների օրով էլ շարունակում են բանակցութիւններ վարել և օգնութիւն խնդրել ռուսաց արքունիքից:

Պետրոսի յաջորդները երկար ժամանակ հնարաւորութիւն չունէին Հայաստանի գործերով զբաղելու: Նրանք առաջժամ, օգուտ քաղելով հայերի զէպի ռուսներն ունեցած մեծ համակրութիւնից, բազմաթիւ հայեր են զաղթեցնում զէպի Ռուսաստան: Այդ գաղթականներին նրանք ընդարձակ հոգեր ու շատ արտօնութիւններ տալով, բնակեցնում են Ռուսաստանի հարաւային մասերում—Նոր Նախիջևան, Ղզլար, Մոզդուկ, Աստրախան և այլն:

XVIII-րդ դարի վերջերին միայն ռուսները մի շարք պատերազմներ են սկսում նախ պարսիկների և ապա օսմանցիների զէմ և միմիանց յետեից հետըզհետէ գրաւում ամբողջ Վրաստանն ու Հայաստանի մի քանի նահանգները:

Այսպէս՝ պարսիկների հետ ունեցած վերջին պատերազմով, ռուսները գրաւում և տէր են դառնում Հայաստանի այն մասին, որ գտնւում է Արաքս և Կուր գետերի միջև, այն է՝ Երևանի և Գանձակի նահանգներն ու ամբողջ Վարաբադը (1827 թ.):

Օսմանցիներից էլ նրանք առնում են Ախալցխան և Ախալքալաքը՝ իրանց շրջակայ գիւղերով (1828 թ.) ու Կարսի ընդարձակ շրջանը (1877 թ.):

Այդպիսով Հայաստանը X/X-րդ դարի մէջ երեք մասի է բաժանւում. Մեծ Հայքի մեծագոյն մասը և ամբողջ փոքր Հայքը մնում են օսմանցիների տիրապետութեան տակ, Մեծ Հայքի երկրորդ մասը անցնում է ռուսների ձեռքը, իսկ նրա երրորդ և ամենափոքր մասը՝ մնում է պարսիկներին:

Թէ պարսիկների և թէ օսմանցոց հետ եղած բոլոր պատերազմների ժամանակ, հայերը բազմաթիւ ծառայութիւններ ու մեծ աջակցութիւն են ցոյց տալիս ռուսներին: Բացի այն, որ նրանք ամեն տեղ ռուսաց զօրքերի համար ուղեցոյցների դեր էին կատարում, բազմաթիւ կամաւորներ էլ մտաց ռուսաց բանակի մէջ, անձնւիրաբար կուում էին իրանց վաղեմի թշնամիների զէմ:

Վերջին ռուս պարսկական պատերազմի ժամանակ շատ մեծ դեր է կատարել ու մեծ ծառայութիւններ մատուցել ռուսներին՝ այն ժամանակւայ Վրաստանի հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին: Այդ բարձրաստիճան հոգեւորականը, ռուսաց բանակի գլխաւոր հրամանատար Պասկեւիչի հետ միացած, ձիւ վրայ նստած և խաչը ձեռքին, առաջնորդում էր հայ կամաւորների զօրագունդը: Նա շարունակ յորդորում էր հայերին՝ իրանց ձեռքից եկած օգնութիւնը չը խնայել ռուսներին:

Թէ ռուս-պարսկական և թէ ռուս-թրքական պատերազմների միջոցին, ռուսաց բանակում ծառայութեան մէջ էին գտնւում շատ հայ զօրավարներ: Նրանք իրանց քաջութեան և պատերազմական տաղանդի շնորհով, ռուսաց նշանաւոր զօրավարների շարքն են դասւում: Բար-

ձրաստիճան այդ հայ զօրավարներն էին՝ իշխաններ Մադաթեան, Լօրիս-Մելիքեան, Զոլկովնիկեան, Լադարեան, Տէր Ղուկասեան և ուրիշներ։

Հանքերի կողմից ռուսներին ցոյց տւած օգնութիւնն ու աջակցութիւնը սաստիկ զրգուում ու կատաղեցնում է թէ պարսիկներին և թէ օսմանցիներին։ Նրանք սկսում են թշնամաբար վերաբերել հայերին և խիստ հալածանքներ են հանում նրանց դէմ։

Այդ հալածանքներից ազատւելու և քրիւտոնետայ ու քաղաքակիրթ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ հանգիստ կեանք վարելու համար, բնագմաթիւ հայեր զաղթում են Հայաստանի ռուսական բաժինը։ Այդ գաղթականութիւնների շնորհով ռուսական Հայաստանի հայ բնակչութիւնը հետզհետէ բազմանում է։

Այսպէս 1827 թւականի ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ, Պարսկաստանից ռուսաց սահմաններն են գաղթում աւելի քան 40,000 հայեր։ Դրանք բնակութիւն են հաստատում Նախիջևանի և Նրեանի գաւառներում։ 1728 թւականի ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ, Թիւրքիայից նոյնպէս ռուսական սահմաններն են գաղթում 90,000 հայեր, որոնք վերաբնակւում են Ախալցխայի և Ախալքալաքի գաւառներում։ Թիւրքիայից մեծ բազմութիւն էլ գաղթել է 1877 թ. պատերազմից յետոյ, որոնք մեծ մասամբ բնակւել են Պարսի և Նրեանի շրջաններում։

ՌՈՒՍՆԵՐ

Հայերը երեք տարբեր քաղաքակրթութիւն ունեցող ազգերի տիրապետութեան տակ բնկնելուց յետոյ, իրանց բարեկեցութեան, զարգացման ու քաղաքակրթութեան

աստիճանով սկսում են հետզհետէ միմիանցից բոլորովին տարբերւել։

Հայ ազգի այդ երեք հատւածներից շատ աւելի բախտաւոր վիճակ են վայելում քաղաքակիրթ Ռուսաստանի բաժնում ապրող հայերը։ Սրանք կեանքի և ստացւածքի ապահովութիւն վայելելով, անձնատուր են լինում խաղաղ աշխատանքի և կարճ ժամանակի մէջ բարեկեցիկ զբոսեան են հասնում։ Այդ բանին չափազանց նպաստում է և այն, որ ռուսները Կովկասին, ինչպէս և Անդրկովկասի հայկական նահանգներին տիրանալով, հաղորդակցութեան յարմար միջոցներ են հաստատում (հեռագիր, երկաթուղի և խճուղի)։ Այդպիսով ազգաբնակչութեանը միջոց է տրւում իր արդիւնաբերութիւնն ու վաճառականութիւնը զարգացնելու։

Հաղորդակցութեան այդ յարմար միջոցների շնորհով, ռուսաց տիրապետութեան օրով, Կովկասի առևտուրն և արդիւնագործութիւնը այնպիսի մեծ չափերի են հասնում, որպիսին երբէք չէր եղել նախորդ դարերում։

Զնորհիւ այն հանգամանքի, որ Կովկասի քաղաքներից ամենից առաջ վրաց Նախիկին մայրաքաղաք Թիֆլիսն է երկաթուղիով կապւել մայր-Ռուսաստանի հետ, հէնց Թիֆլիսն էլ ամենից շուտ է զարգացել ու բազմամարդ դարձել։ Հայերը, իբրև առևտրական գործերի մէջ խիստ հմուտ ժողովուրդ, շատ վաղ գնահատելով Թիֆլիսի դիրքը, մեծ բաղմութեամբ զանազան գաւառներից տեղափոխել ու այնտեղ են հաստատուել։ Թիֆլիսը ամբողջ Կովկասի, ինչպէս և բոլոր ռուսահայերի, թէ առևտրական և թէ մանաւանդ մտաւոր կենտրոնն է դարձել։

Այդ հանգամանքը Ներսէս աշտարակեցին շատ լաւ ըմբռնելով, Թիֆլիսում առաջին անգամ (1824 թ.) հիմնում է մի միջնակարգ դպրոց, որն իր անունով կոչւում

է Ներսիսեան հոգևոր դպրոց և որը մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի:

Ներսէան իր կաթողիկոս դասնալուց յետոյ էլ, մեծ խնամք է ցոյց տալիս թէ ընդհանրապէս հայոց դպրոցների բազմաթիւ և թէ մասնաւորապէս Ներսիսեան դպրոցի յարատեւութեան ու բարեկարգութեան մասին: Նա հարուստ կալւածներով ապահովուած է այդ դպրոցի գոյութիւնը:

Ներսիսեան դպրոցը հիմնելուց մօտ տաս տարի առաջ, Մոսկւայում բացուել էր մի այլ հայկական ուսումնարան, ուր նույնպէս մինչև այսօր էլ բազմաթիւ հայ մանուկներ միջնակարգ կրթութիւն են ստանում: Այդ ուսումնարանն էլ իր հիմնադիր Յովակիմ Լազարեանի անունով կոչուած է Լազարեան ճեմարան: Աւելի ուշ (1874 թ.) Էջմիածնում, Գէորգ IV կաթողիկոսը հիմնում է մի հոգևոր ճեմարան, որ իր անունով կոչուած է Գէորգեան ճեմարան:

Ռուսահայերի լուսաւորութեանն ու բարգաւաճմանը շափազանց նպաստում են մանուկանոց ուսումնական ուսումնարանները, մամուլն ու գրականութիւնը:

Կովկասն ու Անդրկովկասը նւաճելուց յետոյ, ռուսները այդ երկրի համարեա թէ բոլոր քաղաքներում հետզհետէ մի շանք գիմնադիւաներ և այլ միջնակարգ երկու տեղի ուսումնարաններ են հիմնում: Այդ ուսումնարաններում բազմաթիւ հայ աշակերտներ իրանց կրթութիւնը վերջացնելուց յետոյ, գնում են Ռուսաստանի համալսարաններն ու այլ բարձրագոյն դպրոցները, իրանց ուսումը շարունակելու:

Եւրոպական գիտութիւններով օժտուած այդ հայ երիտասարդները հայրենիք են վերադառնում և շափազանց մեծ զարկ են տալիս իրանց ժողովրդի առաջադիմու-

թեանն ու լուսաւորութեան գործին:

Այդ համալսարանական երիտասարդներն են զըլխաւորաբար, որ հիմք են դնում ու զարգացնում ռուսահայոց մամուլն ու գրականութիւնը:

Ռուսահայ աւանաւոր այլ զրականագէտներն էլ, որոնք հնարաւորութիւն չեն ունեցել համալսարանական ուսում ստանալու, ինքնակրթութեամբ են զարգանում ռուսական մամուլի և գրականութեան միջոցով, որ բաւականին հարուստ է թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական գրաւթներով:

«Պ օ լ օ ժ Ե ն ի ա»

Երևանեան նահանգին ու Վաղարշապատին տիրելուց յետոյ, ուր զտնւում է հայոց կաթողիկոսական մայրաթոռը, ռուսաց կառավարութիւնը յատուկ կանոններ է մշակում ռուսահայերի եկեղեցական և այլ գուտ ազգային գործերը վարելու համար (1836 թ.): Այս կանոնադրութիւնը ռուսերէն լեզուով կոչուած է Պօլօժենիա և նրանով որոշուած են կաթողիկոսի իրաւունքներն ու նրա յարաբերութիւնները կայսերական կառավարութեան հետ:

Պօլօժենիայի համաձայն, հայոց կաթողիկոսները, իբրեւ բովանդակ հայերի Հայրապետ, ընտրւում են ամբողջ հայ ազգից ուղարկւած եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներից և ապա հաստատուում ռուսաց կայսրի կողմից:

Ընտրութիւնը կատարւում է Էջմիածնի տաճարում, ուր հաւաքւած պատգամաւորները ընտրելիների քառանուն ցանկ են կազմում բարձրատիճան հայ եկեղեցականների միջից և ապա ընտրում երկու կաթողիկոսական թեկնածու: Առաւելագոյն քէ ստացող այդ երկու

թեկնածուների անունները ներկայացուում են ռուսաց կայսրին, որը նրանցից մէկին կամ միւսին հաստատում է ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Նոյն Պօլօթենիայի համաձայն, ամենայն հայոց կաթողիկոսը հանդիսանում է հայոց եկեղեցու բարձրագոյն ներկայացուցիչն և իշխանաւորը. նրան է վերապահւած եկեղեցական կանոնների ու ծէսերի անթերի կատարման հսկողութիւնը և բոլոր եկեղեցական ու դաւանաբանական գործերի տեսչութիւնը:

Պօլօթենիայի գորութեամբ էջմիածնում հաստատուում է նաև բարձրագոյն մի հոգևոր ատեան, որ կոչւում է Սինոդ, որի բոլոր ութ անդամներն էլ հոգևորականներ պէտք է լինեն: Դրանք նշանակւում են կաթողիկոսի կողմից և հաստատուում կայսրից: Կալսքը իրաւունք ունի սակայն կաթողիկոսի նշանակածին չըհաստատել և առաջարկել մի ուրիշին ընտրելու:

Սինոդի նախագահը թէև կաթողիկոսն է, բայց այդ բարձրագոյն հոգևոր ատեանը ենթարկւում է ներքին գործերի մինիստրութեանը և նրան էլ պատասխանատու է: Սինոդում կայ և մի ուրիշ՝ յատուկ պաշտօնեայ՝ պրոկուրոր: Նա նշանակւում է ներքին գործերի մինիստրի կողմից և պարտաւոր է հսկել, որ Սինոդն ու կաթողիկոսը չը շեղւեն պօլօթենիայով իրենց տրւած իրաւունքների սահմաններից:

Բացի գլուտ կրօնական ու դաւանաբանական խնդիրներից, որոնց վերջնական վճիռը հայոց կաթողիկոսին է վերապահւած, միւս բոլոր եկեղեցական, դպրոցական, կալւածական և այլ գործերի վարչութիւնը Սինոդին է պատկանում:

Ռուսահայերի ամբողջ վիճակը բաժանւում է վեց թեմերի, որոնցից իւրաքանչիւրը՝ կառավարւում է կաթո-

ղիկոսից նշանակւած և կայսրից հաստատւած թեմակալ տաջնորդների միջոցով: Իւրաքանչիւր թեմում կայ մի հոգևոր ատեան, որ կոչւում է Կօնսիստորիա և որի նախագահն է թեմական տաջնորդը:

Թեմերը չափազանց մեծ լինելով, բաժանւում են մի քանի վիճակների, որոնցից ամեն մէկն իր յատուկ հոգևոր վարչութիւնն ունի: Վիճակային վարչութեան նախագահը լինում է տաջնորդական փոխանորդը կամ յաջորդը:

Վիճակային այդ վարչութիւնները ենթարկւում են Կօնսիստորիային, իսկ Կօնսիստորիան էլ Սինոդին, որին ամեն տարի նրանք պարտաւոր են հաշիւ նմրկայացնել իրանց գործերի մասին:

ԹԻԻՐԲԱԼՆԻ

Բարեկեցութեան ու լուսաւորութեան կողմից Հայաստանի օսմանեան բաժնում ասլոդ հայութիւնը բոլորովին այլ կացութեան մէջ է գտնւել:

Այդ երկրում հայը, տեղական օրէնքի համաձայն, մահմեդականի հաւասար քաղաքացի չէ համարւել, այլ մի «բայա» — հպատակ: Բայան ոչ միայն մահմեդականի հաւաւաւասար իրաւունքներ չէր վայելւում, այլ և նրա ամբողջ ստացւածքն ու կեանքը մահմեդականի սեփականութիւն են ճանաչւել:

Ամեն մի օսմանցի, եթէ մանաւանդ նա պետական պաշտօնեայ էր, կարող էր անպատիժ կերպով յափշտակել հայի ամբողջ կարողութիւնը և նրան կատարեալ սովի մատնել:

Հայաստանի օսմանեան մասում ոչ միայն նոր և յարմար հաղորդակցութեան ճանապարհներ չեն շինւել,

այլև տիրող կառավարութեան կատարեալ անհոգութեան պատճառով, հին ժամանակներում շինւած ճանապարհներն էլ քայքայւել ու անպէտքացել են: Քանզւել և ոչնչացել են նոյնպէս այն բոլոր ջրանցքներն ու անտառները, որոնք մի ժամանակ մեծ ծառայութիւն էին մատուցանում երկրի բերրութեանը:

Գրա հետեանքն այն է եղել, որ այդ երկրում մի ժամանակ ծաղկած արգիւնաբերութիւնը, արհեստներն ու վաճառականութիւնը, սաստիկ ընկել են, իսկ ժողովուրդն էլ վերջին ծայր աղքատութեան է մատնւել:

Ծայրահեղ աղքատութիւնից, կառավարչական հալածանքներից ու թափառաշրջիկ քիւրդ ցեղերի բարբարոսութիւններից ազատուելու համար, հայերը յաճախ ստիպւել են մեծ բազմութեամբ գաղթել օտար երկիրներ: Գաղթականութիւնների շնորհով Հայաստանի հայ բնակչութեան թիւը հետզհետէ սաստիկ նւազել է, իսկ գաղթականներն էլ իրանց նոր հայրենիքում, ժամանակի ընթացքում, լուծւել են իրանցից շատ աւելի զարգացած ազգերի մէջ և կորցրել մայրենի լեզուն և ազգութիւնը:

Կրթութեան ու լուսաւորութեան կողմից էլ Թիւրքիան յետ է մնացել:

Օսմանցիք թէև Կոստանդնուպօլսում մի համալսարան և մի քանի հատ էլ միջնակարգ ուսումնարաններ ունին, բայց զրանք թէ շատ վատ են զբրւած և թէ շատ քիչ են մատչելի քրիստոնեաների համար:

Կանոնաւոր ուսումնարաններից զուրկ են Թիւրքահայերը: Նրանց մէջ ուսումնարանական գործը, գրականութիւնն ու մամուլը կարողացել են զարգանալ, հաշկան գաւառներից հեռու ընկած՝ Կոստանդնուպօլսում և Զմիւռնիա յում միայն:

Գեռ շատ հին ժամանակներից այդ կողմերը գաղթած հայերը բաւականին պատկառելի թիւ են կազմել: Օսմանեան սուլթանները չը վախենալով այդ՝ իրանց բնիկ հայրենիքից կտրւած՝ հայերի ապստամբական ձրգտումներից, միշտ աւելի մեզմ աչքով են նայել նրանց վրայ և շատ էլ մեծ հալածանքների չեն ենթարկել: Կացի զրանից՝ ծովային ամենափառաւոր հաղորդակցական միջոցներով կապւած լինելով եւրոպական ազգերի հետ, այդ հայ գաղթականները կարողացել են համեմատաբար թէ բարւոք փրճակ ունենալ և թէ աւելի կրթւել ու զարգանալ:

Թիւրքահայերի առաջին միջնակարգ դպրոցը, «Ճեմաբան ս. երուսաղիմ» անունով, հիմնւել է Կոստանդնուպօլսում (1838 թ.):

Այդ ճեմարանը այժմ գոյութիւն չունի, բայց նրա փոխարէն աւելի «ւշ բացւել է «Կեդրոնական» վարժարանը, որ նոյն դիրքն է կատարում Թիւրքահայերի համար, ինչ գեր կատարում է ներսիսեան դպրոցը ռուսահայերի համար:

Թիւրքահայերի ամբողջ գրականութիւնն ու մամուլն էլ զլխաւորաբար այդ քաղաքներումն են կենտրոնացած:

Թիւրքահայ երիտասարդները իրանց բարձրագոյն կրթութիւնն ստանում են եւրոպական համալսարաններում: Սակայն նրանք չեն կարողանում շատ էլ պիտանի լինել հայկական գաւառների համար: Լու ճանապարհների բացակայութիւնն ու երկրի այլ պայմանները հարկադրով են ուսումնաւարտ հայաստանցի երիտասարդներին անգամ՝ հեռու Կոստանդնուպօլսում հաստատուել և այդպիսով կտրւած մնալ մայր-հայրենիքից:

Թէև օսմանցիք կողմնակի կերպով ամեն միջոց գործ են զրել իրանց հպատակ հայերին Խալամի կրօնին դարձնել, բայց և այնպէս տէրութեան օրէնքներով Թիւրքիայի քրիստոնեաները յայտնի չափով կրօնի ազատութիւն են վայելել: Հայերին է վերապահուած իրանց կրօնական բոլոր գործերի վարչութիւնը:

Դեռ XV-րդ դարում, օսմանական Մեհմեմէդ II-րդ սուլթանը մտածում է իր հպատակ հայերին անջատել պարսից իշխանութեան տակ գտնուող կաթողիկոսի ազդեցութիւնից: Այդ նպատակով նա Բուսասայի առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք է նշանակում և իր հպատակ հայերի բոլոր հոգևոր և ազգային գործերի տնօրինութիւնը նրան յանձնում (1461 թ.):

Այդ ժամանակից ի վեր օսմանեան հայերի ներկայացուցիչն ու հոգևոր պետը պատրիարքներն են հանդիսանում:

Պատրիարքները ընտրւում են Թիւրքահայերի կողմից և ապա հաստատւում սուլթանից: Պատրիարքները ամենայն հայոց կաթողիկոսին չեն ենթարկւում, բացի զուտ դաւանաբանական խնդիրներից: Նրանք են հաստատում ամբողջ Թիւրքիայի հայկական թեմերի համար ընտրւած թեմական առաջնորդներին:

Մինչև XIX-րդ դարի կէսերը պատրիարքները իրանց տնօրինութեան յանձնւած գործերը վարում էին պօլսարնակ մի քանի հայ ամիրաների մասնակցութեամբ:

Ամիրաներ կոչւում էին նրանք, որոնք մեծ հարստութեան տէր էին և մեծ կապեր ունէին զանազան Թիւրք փաշաների հետ: Դրանք հայ ազգի մեծամեծներն էին համարւում:

Այդ հարուստ ամիրաները, ի շարք գործ զնելով իրանց ունեցած դիրքն ու կապերը, երկար ժամանակ իրանց ձեռքում խաղալիք էին դարձրել թէ պատրիարքներին և թէ բոլոր ազգային և եկեղեցական գործերը: Այդ բանը ահագին խռովութիւններ էր առաջացնում ժողովրդի ստորին խաւերում, գլխաւորաբար արհեստաւորների մէջ: Երկար մաքառումից յետոյ, այս վերջիններին յաջողւում է, վերջապէս, ազգային գործերի վարչութիւնն ամիրաների ձեռքից խլել ու ժողովրդից ընտրւած մարդկանց յանձնել:

Կառավարութեան թոյլտուութեամբ հաստատւում է 140 անձիւրից բաղկացած մի ժողով (1860 թ.), որը կոչւում է Ազգային ժողով և որը վարում էր Թիւրքահայերի բոլոր եկեղեցական և ազգային գործերը: Ազգային ժողովը նոյն թւականին իր համար մի կանոնադրութիւն է մշակում, որը քիչ փոփոխութեամբ հաստատւում է օսմանեան կառավարութիւնից:

Տէրութեան կողմից հաստատւած ազգային ժողովի կանոնադրութիւնը կոչւում է Ազգային Սահմանադրութիւն:

Այդ սահմանադրութեան համաձայն, Ազգային ժողովի 140 անդամներից, որոնք կոչւում են երեսփոխաններ, 20-ը պօլսարնակ եկեղեցականներ պիտի լինեն, իսկ մնացած 120 աշխարհական երեսփոխաններից՝ 80-ը լիւնդու են պօլսարնակ, իսկ 40-ը գաւառներից:

Ազգային ժողովն ընտրւում էր 10 տարով, բայց 2 տարին մի անգամ նրա հինգերորդ մասը հեռանում էր և նրանց տեղ նորերն էին ընտրւում:

Ընդհանուր Ազգային ժողովն իր միջից ընտրւում էր երկու վարչական մարմիններ՝ Կրօնական ժողովը, որը բաղկացած էր 14 եկեղեցականներից և Բարձրագույն ժո-

ղալը, որ կազմւած էր 20 աշխարհականներէն: Այդ երկու մարմիններն էլ նորոգուած էին երկու տարի մի ամբամ:

Կրօնական ժողովը վարում էր թիւրքահայերի բոլոր կրօնական գործերը, իսկ քաղաքական ժողովի անօրինութեան էին վերապահւած՝ բոլոր կրթական, տնտեսական, բարեգործական ու դատաստանական գործերը:

Թէ Ազգային ժողովի և թէ նրանից ընտրւած Կրօնական ու Քաղաքական վարչութիւնների նախագահը պատրիարքն էր:

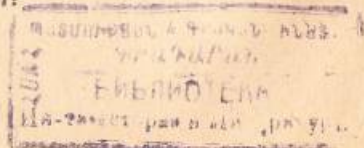
Սահմանադրութեան համաձայն, նայն ձեռք ազգային երեսփոխանական ժողովներ գոյութիւն ունէին նոյնպէս և գաւառներում, որոնց նախագահում էին թեմական առաջնորդները:

ՊԵՐՍԿԱՆԱՅԵՐ

Պարսկահայերի թէ տնտեսական և թէ կրթական վիճակը շատ աւելի վատ կացութեան մէջ է գտնուում: Այնտեղ էլ հայերը չունին ոչ կեանքի և ոչ գոյրի արահովութիւն:

Երկրի վերջին ծայր յետամնացութիւնը, կառավարութեան անկազմակերպ վիճակը, պարօնիկ խաների և քիւրդ բէկերի կառայական հարստահարութիւնները, պարսկահայերին էլ ստիպել են շարունակ իրանց հայրենիքը թողած՝ ուրիշ երկիրներ գաղթել:

Պարսիկները ոչ միայն համալսարան կամ միջնակարգ դպրոց, այլ և ամենատարրական ուսումնարաններ էլ չունին, որոնցից հայերն էլ կարողանային փոքր ի շատ օգտուել: Այդ կողմից հայերը շատ աւելի բարձր են, քան տիրող ժողովուրդը:

Նրանք թէ Թաւրիզում, թէ Թէհրանում և թէ Սպահանում ունեն բարեկարգ երկսեռ դպրոցներ, որոնք թէև հեռու են միջնակարգ դպրոց լինելուց, բայց և այնպէս բուսականին նպաստում են հայ ժողովրդի մէջ կրթութիւն և ուսում տարածելուն:

Պարսկահայերի մէջ գրականութիւնն ու մամուլը համարեա թէ բոլորովին չէ զարգացել: Պարսկահայերի տատարողներն իրանց ուսումը շարունակելու համար մտնում են Ներսիսեան դպրոց, Գէորգեան ճեմարան ու ռուսական միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցները:

Պարսկահայերն էլ յայտնի չափով կրօնի ազատութիւն են վայելում:

Նրանց է վերապահւած իրանց կրօնական ու կրթական բոլոր գործերի անօրինութիւնը:

Պարսկահայերի ամբողջ վիճակը 2 թեմի է բաժանւած, որոնց թեմական առաջնորդները կամ ամենայն հայոց կաթողիկոսից են նշանակւում և կամ ընտրւում թեմի ժողովրդից և սպա հաստատուում կաթողիկոսից: